

Reizen en stilstaan

Hugo Pos

bron

Hugo Pos, *Reizen en stilstaan*. In de Knipscheer, Amsterdam 1988

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/pos_002reiz01_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de [gebruiksvoorwaarden](#).

I

Een vergeten hoofdstuk

Ik heb maar gedaan alsof het de meest natuurlijke zaak van de wereld was, toen in het totaal verwoeste Koepang, hoofdplaats van het voormalige Nederlands-Indische Timor, een Amerikaanse kolonel mij aanzocht om in Portugees Timor een onderzoek te gaan instellen.

Het was begin 1946 en het onderzoek was bedoeld voor het internationale Hof in Tokio, de evenknie van het Tribunaal in Neurenberg, dat de voornaamste Japanse oorlogsmisdadigers moest gaan berechten.

Het ging om twee onderwerpen, de neutraliteitsschendingen van Portugees Timor en de oorlogsmisdaden die door de Japanners daar waren begaan. Ik werkte in die tijd met de temporaire (tijdelijke) krijgsraden, sprak Engels, had Maleis geleerd, was kapitein en kon redelijk paardrijden.

Dat laatste was noodzakelijk, want er was geen andere manier om er te komen. Dat ik geen woord Portugees sprak en dat niemand me wegwijs maakte in de constellatie van Salazars Aziatische achtertuin scheen niet van enig belang te zijn.

De kolonel, die nog zaken in Djakarta te bespreken had, had haast, gaf me een kortaffe, zakelijke introductiebrief en zei dat ik niet te lang over het onderzoek moest doen. De 'prosecution', het openbaar ministerie zal ik maar zeggen, was in Tokio bezig om de aanklacht tegen Tojo en zijn medebeklaagden op te stellen en de gegevens over Portugees Timor ontbraken. Die gegevens waren nodig om het beeld van het Japanse (wan)gedrag af te ronden. Twee weken later was ik op stap. Een brief van luitenant-gouverneur-generaal Van Mook. 'To whom it may concern' (voor wie het aangaat) en twintig zilveren rijksdaalders met de beeltenis van koning

Willem III erop had ik bij mij. Timorezen zijn verzot op zilver en rijksdaalders zijn na Maria Theresia-daalders het beste ruilmiddel dat er bestaat. Met papiergeld viel er niets te beginnen. Het Japanse geld was van de ene op de andere dag waardeloos geworden en de bevolking stelde geen vertrouwen in de nieuwe bankbiljetten, die de Nederlands-Indische regering in omloop had gebracht.

Bij Atamboea, de grenspost, ontmoette ik een employé van een oliemaatschappij, die goed Portugees sprak. De man was, om mij onbekende redenen, al dagen aan het dubben of hij de grens over zou gaan of niet. Ik had geen kaart, hij ook niet. Ik had behoefte aan zijn gezelschap en hij blijkbaar ook aan het mijne.

Op hoop van zegen reden we het land binnen, dat zich wijd, eenzaam en verlaten aan ons voordeed. Geen Timorees daalde van de bergen en heuvels af om ons te begroeten of ons te vragen wat we er in 's hemelsnaam uitspookten. Niemand schoot op ons of legde ons ook maar een strobreed in de weg. Van ruilhandel - arak, een kippetje, kokosnoten - kwam niets terecht. De Timorezen meden ons. We hadden even zo goed dolende schimmen kunnen zijn. We zagen hun verspreid liggende, tot op de grond afgedekte hutten op de berghellingen en op de toppen van de heuvels, maar de mensen zelf kregen we niet te zien.

Ik was te weten gekomen dat de Portugezen, onmiddellijk na de nederlaag van de Japanners, Afrikaanse troepen uit Mozambique aan land hadden gebracht, die de oude orde onverwijld hardhandig hadden hersteld. Het leek wel of de Timorezen, na deze kennismaking met hun bevrijders, zich in hun afgelegen hutten hadden teruggetrokken en nu de kat uit de boom keken.

Wat wij vanaf de rug van onze stevige, kleine paardjes zagen, waren vooral los gesteente en paadjes, begroeid met een braam-

achtig slingerend struikgewas. De paarden hadden een trefzekere manier om daartussen voort te sukkelen. Vanaf de bergruggen leek het wel of het land in twee helften was verdeeld: aan de ene, regenrijke kant was er dicht, donkergroen bos. Aan de andere kant, waar geen regen viel, was het dor en droog.

Soms vroeg ik mij in gemoede af of deze hele rit alleen maar bedoeld was om met mezelf in het reine te komen. Onderzoek naar oorlogsmisdaden. Kun je oorlog voeren zonder zelf ook vuile handen te krijgen? Waar ben je eigenlijk mee bezig, kereltje? Betekent het herstel van het wettig gezag niet doorgewoond herstel van de oude, koloniale toestand? Het is toch overal hetzelfde liedje, in Portugees Timor, in Nederlands-Indië, in Frans Indo-China. Maak dat je wegkomt, ga naar Tokio, misschien vind je daar het antwoord op je vragen.

Omdat dit verhaal niet over innerlijke roerselen gaat, maar uitsluitend een verslag bedoelt te zijn van een beperkt aantal gebeurtenissen rondom een bepaald onderzoek, put ik uit mijn herinnering alleen die momenten, die mijn verhaal wat kleur geven.

Op een avond bereikten we, moe en bestoft, een nederzetting waar een paar grote, stenen gebouwen stonden. Hier maakten we voor het eerst contact met de Portugezen. Onder één van de huizen lag een warme zwavelbron en daarboven was een enorme badkuip geconstrueerd. Badend in het verkwikkende bronwater maakte ik mijn gastheer het doel van mijn reis bekend: oorlogsmisdaden.

Mijn gastheer begon hevig te gebaren, het warme water spatte me om de oren. 'Als het u blijft, dat niet. U bent natuurlijk welkom in deze uithoek van de wereld, maar vertel aan niemand wat u hier komt doen. Neem een goede raad van mij aan, leg een beleefdheidsbezoek bij de gouverneur af, ga op de hertenjacht en probeer een vliegtuig te vinden

dat u zo gauw mogelijk naar Australië brengt. Wat wilt u hier onderzoeken en hoe zou u dat moeten doen? Onze regering heeft alle Portugezen, die hier voor de oorlog woonden, meteen na de capitulatie van Japan naar het moederland gehaald. Ze zijn vervangen door nieuwkomers, die van toeten noch blazen weten.'

Nog voor het gespat ophield, begon ik te begrijpen dat ik het zou moeten hebben van de verklaringen van de autochtonen zelf, de inboorlingen, de Timorezen. Die zouden wel niet naar het moederland zijn overgebracht.

Het waarom van deze afwerende houding zou me al gauw in Dilly, de hoofdstad, duidelijk worden.

Portugal was neutraal in de oorlog. Nu is neutraliteit geen vies woord, vroeger stond dat begrip bij ons zelfs hoog in aanzien. Het betekende zoveel als 'je mag niet aan mij komen'.

Die vlieger ging in dit geval niet op. Na Pearl Harbor, toen ook Nederlands-Indië in de oorlog betrokken raakte, verschenen twee oorlogsschepen voor de rede van Dilly, een Australisch en een Nederlands. De commandanten vroegen aan de gouverneur toestemming om troepen, tweehonderdvijftig Australiërs en driehonderdvijftig KNIL-militairen, aan land te mogen zetten.

Timor, dat zie je zo met een blik op de kaart, heeft een strategische ligging, het is de springplank naar Australië. De gouverneur weigerde beleefd maar beslist, wees op de neutraliteit van Portugal en drukte de Australiërs een uit de veertiende eeuw stammend niet-aanvalsverdrag met Engeland onder de neus.

De commandanten drongen aan: Als de gouverneur niet binnen een uur met de landing instemde, zouden zij tot hun spijt Dilly moeten bombarderen. Wel gaven ze hem de verzekering dat de troepen onmiddellijk zouden wegtrekken, zodra er voldoende Portugese troepen kwamen om de verdediging

van het land op zich te nemen.

De gouverneur bezweek voor dit ultimatum. Een glas champagne ten paleize bezegelde de vreedzame oplossing van het conflict. De troepen die toen aan land zijn gegaan, hebben nog lang nadat Nederlands-Indië had gecapituleerd, in het binnenland van Portugees-Timor een guerrilla-oorlog gevoerd. Ze zijn ruim een jaar later, in februari 1943, door oorlogsschepen naar Australië geëvacueerd, tezamen met een aantal Portugezen, die hen daadwerkelijk hadden geholpen en dus voor hun leven moesten vrezen.

Hoe het mogelijk was om een guerrilla op vreemd grondgebied te voeren, die in eigen land (Nederlands-Indië), behalve op heel kleine schaal in Nieuw-Guinea, niet van de grond is gekomen, is een vraag die ik niet kan beantwoorden. Zonder steun van de bevolking lukt zo iets niet.

Maar wat voor reden zou de bevolking juist hier hebben gehad om leven en goed te riskeren voor de geallieerde zaak, die haar ogenschijnlijk nauwelijks aanging? Ik sta hier even bij stil, omdat de westerse landen, met uitzondering van Australië, de ogen dichtknijpen nu de Timorezen, nadat hun land door Indonesië is ingelijfd, daartegen in verzet zijn gekomen en bij duizenden zijn vermoord.

Op 20 februari 1942, kort nadat Singapore was gevallen, strooiden Japanse vliegtuigen pamfletten boven Dilly uit. Daarin stond dat ze, zolang er geallieerde troepen in Timor waren, genoodzaakt waren maatregelen te treffen ter handhaving van de neutraliteit. Hoe serieus zij die neutraliteit namen, bleek uit het feit dat zij twee Portugese schepen, de João Belo en de Gonçalo Zarco, die troepen uit Mozambique aanvoerden, beletten om op eigen grondgebied te landen. De grote troepenmacht, die Japan hier concentreerde, is er gebleven, ook nadat de Nederlanders en Australiërs waren verdwenen.

De Portugezen hebben, ondanks de beschermende mantel

van de neutraliteit die officieel werd gerespecteerd, zwaar onder de Japanners geleden. De families, die verspreid over het land woonden, werden - zogenaamd voor hun eigen veiligheid - in versterkte dorpen bijeengebracht.

Tegelijkertijd stookten de Japanners de Timorezen op om die dorpen aan te vallen en met hun vroegere meesters eens en vooral af te rekenen. Een dergelijke slachting onder mannen, vrouwen en kinderen is een paar maal voorgekomen. Uit mijn onderzoek kwam vast te staan dat bij de bestorming van die versterkte dorpen door de Timorezen Japanse militairen waren betrokken, al werd het vuile werk, het afslachten, aan de Timorezen overgelaten.

Tegen het eind van de oorlog waren alle Portugezen die er nog waren, geïnterneerd, behalve de gouverneur en de commandant van de strijdkrachten. Commentaar kan ik maar beter aan de Portugezen zelf overlaten.

In Dilly bleek mij dat wat mijn gastheer in het zwavelbad had verteld, niet helemaal klopte. Weliswaar waren alle Portugezen, die de oorlog hadden overleefd, naar Portugal vertrokken om op verhaal te komen, maar de majoor van de genie, die het gouverneurschap waarnam, was een erg open en hulpvaardige man.

Nadat hij instructies uit Lissabon had ontvangen kon het onderzoek beginnen. In naam werd dit geleid door een Portugese waakhond, een intendant, maar deze dikbuikige functionaris heeft me niet veel last bezorgd. Hij zat er plichtsgetrouw bij, zei af en toe iets tegen de tolk dat ik niet verstond en het me over het algemeen begaan.

Dilly, waar ik onderdak had gekregen in een lugubere kamer van een gehavend hospitaal, was een spookstad. Geraamten van grote, stenen gebouwen stonden nog overeind, wijde, hoog oplopende stenen trappen, die nergens heen leidden, zuilen en zuilenrijen, die nergens bij hoorden. Dilly moet veel pompeuzer

van opzet dan het meer intieme Koepang zijn geweest. Nu vormden de niet meer gestutte muren een surrealistisch decor, zoals je dat op de schilderijen van Willink en de Chirico aantreft.

Voorlopig moesten de Portugezen het zonder hun vrouwen doen. Het nieuwe contingent verse krachten bestond uitsluitend uit mannen. Om hun het leven dragelijk te maken had het moederland voor een behoorlijke hoeveelheid voedsel en drank gezorgd. Olijfolie, ansjovis, sardines, wijnen, noem maar op. Na het karige Koepang maakte Dilly op mij de indruk van een drie-sterren-restaurant. Dat de rest van de bevolking er niet aan te pas kwam, spreekt vanzelf.

De enige buitenlander in Dilly, behalve de olie-employé en ik, was de Australische consul. Tot kort voordien was hij group-captain geweest, een vliegofficier, die vele squadrons in Darwin had aangevoerd. Met groot vakmanschap hadden zijn eenheden, waaronder ook het Nederlandse achttiende squadron viel, Dilly en Koepang in puin gegooid. Nu had hij zijn kantoor en domicilie in een ronde, geprefabriceerde hut gevestigd, waarvan de onderdelen per Catalina vanuit Australië waren overgevlogen.

's Avonds luisterde ik wel eens bij hem naar de uitzendingen van radio Makassar. Het leek wel of de revolutie in Indonesië zich op een andere planeet afspeelde, zo rustig was het hier.

Toch was dat alles maar schijn. Ik herinner mij een opmerking van de tolk, een mesties: 'We zouden ook best een revolutie willen beginnen, en de Portugezen eruit jagen, maar er zijn maar vijfhonderd van ons.' Hij had het over de mestiezen, de overige Timorezen telden in zijn ogen niet mee.

Wie denkt dat er onder al die etende en drinkende mannen alleen maar ongevoelige materialisten scholen, heeft het mis. Romantischer gesprekken tot laat in de nacht had ik zelden horen voeren. En ze waren nog maar pas van huis, pas een paar maanden gescheiden van hun geliefden, vrouwen, vriendinnen in Oporto, Lisboa of Coïmbra. Van hen ben ik te weten

gekomen wat een 'saudade' betekent. Het is meer dan een weemoedige verzuchting.

Het wordt tijd mijn verhaal af te ronden. Nadat ik mijn onderzoek had beëindigd, ben ik, via Darwin, naar Tokio gevlogen. De kolonel, mijn opdrachtgever, was er niet meer. Overgeplaatst.

Voor mijn rapport was er nauwelijks belangstelling. Het bleek moeilijk om de Japanners, voor zover het Timor betrof, van agressie te betichten, als het optreden van de Australiërs en de Nederlanders zelf niet brandschoon was. Juist de 'crime of aggression' vormde een van de hoofdmoten van de aanklacht tegen Japan. Omdat dit recent geïntroduceerde oorlogsmisdrijf moeilijk definieerbaar bleek te zijn, is het misschien begrijpelijk dat de openbare aanklager geen verwarring wilde zaaien door dit misdrijf genuanceerd te benaderen. Om die reden, dat vermoed ik tenminste, werd er in de aanklacht niet over Portugees Timor gerept.

En de overige oorlogsmisdrijven? Ach, er waren er al zoveel, een paar meer of minder deed er niet zoveel toe. De aanranding van Portugees Timor is verdonkeremaand.

Nagasaki, mon amour

Wie de film heeft gezien zal het blijven herhalen met die vreemde, niet uit het geheugen te wissen stembuiging: 'Hiroshima, mon amour'. Nagasaki, mon amour klinkt niet, spreekt niet aan, is plagiaat. Nagasaki is tweederangs, telt niet mee. Dat was al zo een paar maanden na het einde van de oorlog. Ik weet het, want ik ben er geweest. Samen met de kapitein van de Afdeling Oorlogsgraven heb ik begin 1946 een kleine week daar gelogeed. Het was toen niet bepaald een stad waar je vanuit het opgewekte Tokio voor je plezier naar toe ging. De kapitein moest een aantal lijken van Nederlandse militairen die in Japanse krijgsgevangenschap waren omgekomen, identificeren. Nadat hij het vuile werk had gedaan mocht ik mee. De lijken lagen met de Nederlandse vlag op hun kist netjes opgebaard in de gymnastiekzaal van een schoolgebouw. Aan elke kist was een naamplaatje bevestigd met de rang, het legeronderdeel en het stamboeknummer van de overledene. De kapitein had een kleine plechtigheid, een soort onderonsje zou je het kunnen noemen, rondom hen georganiseerd, *The Last Post* werd door een Australische trompetter geblazen en het door het militair protocol voorgeschreven aantal gewerschoten werd gelost. Van dat alles maakte hij, precies als persfotografen dat plegen te doen, tientallen foto's. De foto's die waren gelukt stuurde hij dan met een bijpassende brief naar de nabestaanden in Holland en Indonesië.

Ik werkte in die tijd als prosecutor 'war crimes' bij de door het geallieerde opperbevel ingestelde militaire rechtbanken in Tokio en probeerde me een beeld te vormen van de Fukuokakampen in de omgeving van Nagasaki. Wat mij vooral bezighield was de vraag waarom in een bepaalde winter in een van de kampen meer mensen waren omgekomen dan in andere,

soortgelijke kampen het geval was. Er kwam een duidelijke oplossing van het raadsel uit de bus: omdat de foerier de winterkleding, die in het magazijn lag opgeslagen, niet, althans niet tijdig, aan de mensen had uitgereikt.

De kapitein en ik - ik ben ook kapitein - hebben er een welbestede week opzitten, we zijn aardig moe en de Japanse tolken voelen haarfijn aan dat we eraan toe zijn. Hoe ze daarachter zijn gekomen weet ik niet, misschien scheidde onze bronst, net als bij de dieren, een herkenbare lucht af. Misschien zijn de tolken niet gewend alleen woorden en frasen op te vangen, maar ook de innerlijke roerselen en driften die daarachter schuilgaan. Hoe het ook zij, 's avonds tegen etenstijd krijgen we gezelschap van een paar aardige Japanse meisjes in kleurige kimono's, die veel lachen en ons non-stop op de juiste lauwe temperatuur gehouden sake inschenken.

Het lijkt wel op twee- en driehonderd jaar geleden, toen de vaderlandse kooplieden op het kunstmatige eilandje Decima bij Nagasaki door bemiddeling van de tolken damesbezoek ontvingen. Dank zij een paar lokale prentenmakers, die meer voyeur dan kunstenaar waren, weten we hoe het daar toeging. Maleise bedienden (jongetjes) brachten het eten aan, de volle flessen drank stonden op tafel, de lege lagen op de grond en de meisjes hingen op de schoot van de Hollanders, roodharige barbaren in de ogen van de Japanners.

In het voetspoor van de VOC gaan we met de meisjes naar bed en er is, zo te zien, geen verschil tussen de meisjes van Tokio en die van Nagasaki. Het zijn ongeschonden exemplaren, die gewetensvol hun beroep uitoefenen en het hun gasten in alle opzichten naar de zin maken. 'Omne animal post coitum triste' is een adagium dat, naar ik moet aannemen, voor Nagasaki niet opgaat. Bij de meisjes is er in ieder geval geen spoor van droefheid of iets dat op melancholie lijkt te bekennen. Of wij de eerste geallieerde soldaten zijn met wie ze naar

bed zijn geweest, willen we weten. Nee, dat zijn wij niet, dat waren de krijgsgevangenen, die na de bom uit de Fukuokakampen kwamen en toen met hun uitgemergelde lichamen voor de resterende bordelen van de stad dromden. Een heel lange queue, beduidt een van de meisjes. Sommige mannen waren te zwak om op hun benen te staan. Die konden het lange wachten niet aan, vielen flauw en gaven aan de bordelen het karakter van EHBO-posten.

Ik spreek op zo'n veertig woorden na geen Japans en kan de meisjes dus niet vragen hoe ze dat allemaal hebben ervaren, eerst de flits, de paddestoel, de zwarte regen en dan die eindeloze rij verslachte, stinkende, uitgehongerde slaapwandelaars. Met zo'n kleine vocabulaire kun je maar beter niet over de bom beginnen. Is dat wel zo? Met veertig woorden kun je het met een beetje goede wil over leven en dood, over honger en dorst, over geilheid en tederheid hebben. De essentialia van het hier en nu. De bom heeft zich van de ene dag op de andere bij dit beperkte repertoire gevoegd, ze leent zich goed voor mime en gebarentaal, armen gaan omhoog en dan laat je ze heel langzaam in een wijde boog naar beneden komen. Als je bij het omhooggaan diep inademt en bij het laten zakken lang uitademt heeft het iets van yoga. Maar deze avond in Nagasaki doen we niet aan mime en yoga. De bom is een superbom, zoals de Amerikaanse zevende vloot een supervloot is en MacArthur een supergeneraal. Wij, de bezetters van het verslagen Japan, dragen allemaal iets van dat supergevoel met ons mee. De bom heeft geen enkel angstgevoel in ons wakker geroepen. We beseffen niet eens dat de bom voor de eerste maal in de geschiedenis een vraagteken heeft geplaatst bij de continuïteit van het leven. We weten nog niet dat de oude tijdrekening, zoveel jaar na Christus, is weggevaagd en vervangen door een geheel nieuwe, zoveel jaar na Hiroshima. (Zie Arthur Koestler: *Janus: A summing up.*)

Telkens wanneer er een Japanse oorlogsmisdadiger, bijgestaan door een Amerikaanse en Japanse verdediger, door de militaire rechtbanken wordt veroordeeld, hetzij tot de doodstraf, hetzij tot de gevangenis, maakt hij een diepe buiging voor zijn rechters en bedankt hen voor de faire en onpartijdige behandeling van zijn zaak. Over de bom wordt binnen de rechtszaal niet gerept, het zou in strijd zijn met het sobere decorum als een Japanse verdachte bij het aanhoren van het vonnis plotseling zou hebben gekreten: Kijk naar je eigen. De rechtbanken zijn samengesteld uit militairen van de verschillende geallieerde landen die aan de oorlog in dit deel van de wereld hebben meegedaan. De bom hoort niet in de rechtszaal thuis, ze hoort nergens thuis. Ze is een soort deus ex machina, de tritagonist, die een oplossing van een geschil tussen twee onverzoenlijke tegenstanders heeft mogelijk gemaakt.

De bezetting van Japan loopt op rolletjes. We wandelen doodgemoedereerd door de drukke winkelstraten en parken van Tokio, we reizen in speciaal voor ons bestemde treincoupés waarin geen Japanner zich mag vertonen, we rijden met jeep en stationwagon door stille landstreken naar Kamakura om de grote bronzen Boeddha te bewonderen. Niemand loert op ons, niemand bedreigt ons, we voelen ons zo veilig als wat, de revolver laten we in onze hotelkamer. MacArthur is de nieuwe caesar en zijn machtige, brede pet is het symbool van de Amerikaanse macht. Een paar jaar later zal het geruststellende beeld van de pet worden vervangen door dat van de paraplu, de atoomparaplu. Daar zijn we voorlopig nog niet aan toe. De bom is een onding, dat zijn dienst heeft bewezen en daarmee uit. Ze verdwijnt hoe langer hoe meer uit ons bewustzijn, ze houdt ons niet bezig, er wordt eenvoudig niet over gepraat. O ja, eens op een avond heeft een Japanse onderwijzer me iets over de naweeën van de bom verteld. Een beetje ongemakkelijk luister je dan, terwijl het in je hoofd zoemt: dat is de prijs voor de vrede, de vrede, de vrede. Je

bent blij als het gesprek zijn bekende wending herneemt, veel Noh en Kabuki, Zen en Shinto, de mislukte zelfmoordpoging van ex-premier Tojo. Elke ochtend brengt de mama-san, een soort moederdier, die onze kamers in het hotel beheert, me de *Nippon Times* op bed. Ik kan me niet herinneren daarin ooit iets over de bom te hebben gelezen. Het kan ook zijn dat ik dat systematisch heb overgeslagen. Maar al die duizenden anderen dan, waarom spraken ze er niet over? Er was ons toch geen spreekverbod opgelegd, geen loyaliteit aan vlag, vaderland en religie eiste dat van ons. Misschien, heel misschien kwam het omdat we geconfronteerd werden met iets ontzaglijks, met een ongehoorde, geheimzinnige kracht die we niet konden doorgronden. Het gebod 'Gij zult Gods naam niet ijdel gebruiken' maakte, zonder dat we er erg in hadden, plaats voor onze onbewuste stilzwijgende eerbied voor De Bom.

Op een middag gaan we luisteren naar de getuigenverklaring van de door de Russen geproduceerde kind-keizer van Mandsjoerije, Pu Ji, marionet in Japanse handen. De publieke tribune van het internationale hof dat de 'major war crimes' behandelt, het pendant van Neurenberg, is afgeladen vol. Van achter de troon van de keizer verrijst de schaduw van een geduchte Japanse generaal, Yoshioka, een tijger, een Japanse Clemenceau. Jong aandoend - hij moet tegen de veertig zijn - en tenger, in een keurig nauwsluitend donkerblauw pak, legt Pu Ji heel monotoon zijn belastende verklaring af. Alles wat hij heeft gezegd en gedaan geschiedde onder druk van de tijger. 'De druk waaraan ik blootstond is onvoorstelbaar.' Een van de raadslieden confronteert hem met een in klassieke stijl geschreven gedicht waarmee hij zijn collega Hirohito, de Japanse keizer, gelukwens met de een of andere roemrijke overwinning op de geallieerden. Heeft Pu Ji het gedicht geschreven, ja of nee, wil de raadsman weten. De openbare aanklager protesteert energiek tegen het stellen van de vraag met de ons uit Amerikaanse misdaadverhalen welbekende uitroep: 'I object, your

Honor, the question is totally immaterial and irrelevant.' 'Objection overruled,' beslist de president, de vraag mag worden gesteld, zij dient om de betrouwbaarheid van de getuige te peilen. P.J. geeft toe dat hij de auteur van het gedicht is, wijst op het cliché-matige van de gebezigde beeldspraak, totaal gespeend van iedere spontane emotie. Hij heeft het geschreven met de hete adem van de tijger in zijn nek. Literaire analyse en close reading zal eraan te pas moeten komen. Naast mij zit Jongejans, sinoloog. Hij glimlacht. Ik denk dat hij denkt: Daar komen ze niet uit.

Het leven in Japan verandert met de dag. Verse, jeugdige troepen, die de oorlog niet hebben meegemaakt, lossen de niet eens zoveel oudere veteranen af. Het verbod van 'fraternisation', dat ze niets zegt, wordt massaal overtreden. Overal, op de Ginza, de uitgaansbuurt, en in de tempeltuinen zie je de paartjes, de jeugdige Amerikaanse soldaat en het dito Japanse meisje arm in arm. Niet de bom herinnert aan de oorlog, maar het bordje *Out of Bounds*, dat het afgeschermdde Japanse territorium aangeeft, dat we niet mogen betreden op straffe van een hardhandige aanraking met de MP, de militaire politie.

In Tokio leerde ik Nina Maslova kennen. Ze behoorde tot een Russische familie, die na de bolsjewistische revolutie haar toevlucht in Japan had gezocht. Een paar duizend Wit-Russen waren onder soortgelijke omstandigheden in Japan terechtgekomen. Wie zich verwondert over het grote aantal Japanse musici in het Concertgebouw-orkest moet bedenken dat onder die Russen verscheidene muziekpedagogen scholen. De familie Maslow leidde een net maar karig bestaan. Dochter Nina sprak goed Engels en werkte, toen ik haar ontmoette, op het kantoor van de Russische militaire missie in een van de kolossale bankgebouwen die midden in Tokio overeind waren gebleven. Als ik Nina 's middags na kantoortijd ging afhalen keken de ogen van een potige, breedgeschouderde receptioniste me wantrou-

wig aan. Ik moest elke middag opnieuw uitleggen dat ik voor Nina kwam. De Russen stelden zich in die dagen al geïsoleerd van de andere geallieerden op. Het kan ook zijn dat het net andersom was, dat de anderen zich van de Russen, die op het allerlaatste moment aan de oorlog waren gaan meedoen, distantieerden. De Wit-Russen in Japan hadden in de loop van de oorlog hun anti-communistische gevoelens laten varen en waren minstens even trots op Leningrad en Stalingrad als hun rode broeders en zusters. Een jongere broer van Nina was al naar Moskou vertrokken om daar een opleiding voor vliegtuigmecaniciën te volgen.

De Maslows waren ervan overtuigd dat de Japanners alle Russische families en alle krijgsgevangenen in Japan zouden hebben gedood als het tot een reguliere invasie van het land was gekomen. Ze hadden zich al ingesteld op dat naderende einde. Het was te verwachten dat de Japanners, om de schaars geworden ammunitie te sparen, terug zouden vallen op hun samoerai-tradities. Dat betekende, vrij vertaald, een massale onthoofding van alle vreemdelingen. Met dit bloedbad voor ogen kreeg de bom vanzelfsprekend de rol toebedeeld van de reddende engel.

‘Christus is opgestaan, ja, hij is waarlijk opgestaan.’ Het is Pinksteren. We zoenen elkaar driemaal op de wang. Ik heb wat flessen drank uit de PX voor de familie meegenomen. Het aanvankelijke wantrouwen tegen de vreemde snoeshaan smelt weg. Het is aandoenlijk om in hun midden te zijn. Nina heeft een zwanehals, net als Anna Pavlova. Ik dank de hemel en indirect de bom dat die verrukkelijke hals niet van de romp is gescheiden. We drinken op Anna Pavlova, op familieleden van de Maskows in Charkow, Mandsjoerije, op de komst van de vredevorst.

Ik probeer in mijn verwarde brein enige helderheid te scheppen. Toen het bericht van de eerste bom, die op Hiroshima, ons

over de radio bereikte, was ik met een klein contingent Nederlandse troepen op Tarakan. Het eiland was kort tevoren door de Australiërs op de Japanners veroverd. In Europa was de oorlog al voorbij. De capitulatie van Japan was een kwestie van tijd. Dat maakte overigens geen verschil voor de Japanse soldaat. Die bleef weigeren zich over te geven, in hun erecode paste dat woord niet. Dat is geen sprookje, we konden daarvan meepraten. Telkens wanneer in Nieuw-Guinea een nieuw bruggehoofd was gevestigd loofde de NICA, de Nederlands-Indies Civil Administration, vijf roepia's uit voor iedere levende Japanner, die de Papoea's haar in handen konden spelen en slechts één luttele roepia voor de twee afgesneden oren van een gedode Japanner. (De oren dienden uitsluitend als bewijsstuk en werden na ontvangst in een daartoe bestemd vat gedeponneerd.) Ondanks dat aanzienlijke prijsverschil hoefde de betaalmeester - ik zie hem nog voor me, een ietwat gezette, vriendelijke majoor, die in het burgerleven bij de Borsumij grote orders had genoteerd - slechts een enkele keer de vijf gulden beloning uit te betalen. De oorlog kon op die manier nog wel een tijdje doorgaan. We waren jaloers op de militairen in West-Europa die volgens de opgewonden verhalen die hier de ronde deden, met open armen en benen werden binnengehaald. We waren hier al meer dan een jaar zonder vrouw. Onvoorstelbaar. Voor ons liep niemand uit, niemand wuifde, niemand hilde. Geen wonder dat het bericht van de bom door ons met gejuich werd ontvangen. Niet langer de langzame, voetje-voor-voetje verovering van het ene bruggehoofd na het andere, waar MacArthur het monopolie op bezit. Truman mocht van ons best nog een paar van die bommen op Tokio gooien. We wisten niet wat het voor dingen waren, maar als de legervoorlichtingsdienst ons niets op de mouw heeft gespeld, was het resultaat boven verwachting.

Nu, in het jaar 36 na Hiroshima, vraag ik me af of collectieven, zoals landen en volken, ook aan karmische wetten van oorzaak en gevolg zijn onderworpen. Indien dat zo mocht zijn, dan is het Japanse volk niet door toedoen van de bom voor te totale ondergang gespaard gebleven. Dat heeft het dan te danken aan de in de loop der tijden vergaarde nationale deugden. Het hoefde in ieder geval niet meer toe te komen aan de verdediging tot de laatste man van het onaantastbare grondgebied en de sacrale persoon van de keizer. De bamboesperen, waarmee in laatste instantie de boeren en arbeidersbrigades de geallieerden hadden moeten tegenhouden hadden hun nut verloren. De bom, 'het nieuwe, verschrikkelijke wapen', gaf de keizer de gelegenheid om, wat nog nooit eerder was voorgekomen, zijn onderdanen over de radio toe te spreken. In hoofse taal vertelde hij de mensen dat Japan had gecapituleerd. 'Om het Japanse ras en de menselijke beschaving voor de vernietiging te behoeden.' Zijn onderdanen hoorden zijn toespraak met gebogen hoofd aan. Verreweg de meesten hadden tekst en uitleg nodig om te beseffen waar het om ging, dat Japan zich had overgegeven en dat standhouden en sterven van de baan was. Ze mochten blijven leven. Daar moesten ze eerst nog even aan wennen. Dat hadden ze met de Maslows gemeen.

Op een dag in oktober 1964 brengt de vrouw van de Chinese ambassadeur in Fidel Castro's Havana een beleefdheidsbezoek bij de vrouw van de Nederlandse ambassadeur. De anders niet uit de plooi te krijgen dame is zichtbaar geënerveerd. Wat is er aan de hand, vraagt de gastvrouw zich af, is haar man misschien in ongenade gevallen en door voorzitter Mao teruggeroepen? Nadat de Chinese de schelpencollectie van de gastvrouw met de daarbij passende aandacht lang genoeg heeft bewonderd en de thee is geserveerd, wordt het haar toch te machtig. 'U kunt mij gelukwensen,' gooit ze eruit, 'wij hebben onze eerste atoombom tot ontploffing gebracht.'

Pengel

Er is geen woord voor humor in het Surinaams. Toch heet het laatste gedicht dat Trefossa voor zijn dood heeft geschreven: 'Hoemor in èksèlsis. Dat is humor van het stichtelijke soort, waarbij Satan de klappen krijgt.

Jopie Pengel maakte absoluut geen grappen toen hij op een massale partijvergadering van de NPS (Nationale Partij Suriname) uitriep dat hij zich niet door de oppositie liet bedotten, want hij was één-zestiende jood. En dat was evenmin het geval bij Emiel de la Fuente, lid van de Portugees-Joodse gemeente, eigenaar van het Palace hotel en enige bioscopen, en vanwege zijn verdiensten en royale giften erelid van de NPS. Op een verkiezingsbijeenkomst van de partij trok hij zijn fel gekleurde bamborita-hemd omhoog en liet de mensen zien dat zijn koemba (navel) blaka (zwart) was. Hoe kan Emiel zo iets doen, verzuchtte zijn oude tante Emelie.

Pengel zelf kon smakelijk vertellen als hij zijn plechtstatige Grote Stadskerk-toon liet varen. Nu zou hij wel gek zijn geweest om dat in het openbaar te doen, want zijn aanhangers hielden juist van dat diepe, gedragene. 'De natuurlijke stroom van het water laat zich niet stuiten,' was zijn vaste orakelspreuk als hij het over de onafhankelijkheid van Suriname had. Daarmee had hij zich dan voor de onafhankelijkheid van Suriname, die hij voorlopig niet zag zitten, uitgesproken, de hinderlijke Bruma-aanhangers, die het Statuut verwierpen, de wind uit de zeilen genomen en tegelijkertijd geen vinger uitgestoken om de onafhankelijkheid naderbij te brengen. Hij voelde zich niet bekneld door het keurslijf van het Statuut en genoot ervan om te pas en te onpas naar de preambule te verwijzen. Hij bezat een innige voorliefde voor dat niet-alledaagse woord, dat hij op zijn Frans, zonder de stomme e aan het eind, uitsprak,

en zo groeide de preambule uit tot een geheiligde formule waar niemand aan mocht tornen.

Nederland, Suriname en de Nederlandse Antillen, overwegend dat zij uit vrije wil verklaard hebben in het Koninkrijk der Nederlanden een nieuwe rechtsorde te aanvaarden, waarin zij de eigen belangen zelfstandig behartigen en op voet van gelijkwaardigheid de gemeenschappelijke belangen verzorgen en wederkerig bijstand verlenen, hebben besloten in gemeen overleg het Statuut voor het Koninkrijk als volgt vast te stellen.

Pengel ging als gelijke om met Luns en Korthals en stoorde er zich weinig aan dat de buitenlandse betrekkingen via Den Haag moesten lopen.

Bij een bespreking over de grenskwestie met Luns op Buitenlandse Zaken komt Pengel, die in het Hilton Rotterdam logeert, niet opdagen. Het is tien uur, het wordt elf uur. Luns stelt voor de vergadering met de grenscommissie, die de omstreden grens met Brits Guyana vastgelegd wil zien, dan maar een maand of wat uit te stellen. Van hem hoeft het niet, de kwestie is zo'n honderd jaar oud, Nederland heeft in feite het hoofd al in de schoot gelegd en is 'bepaaldelijk' niet van plan om met Engeland daar moeilijk over te doen. Pengel komt meer dan een uur te laat. 'De klok van de toren tegenover het Hilton stond stil,' legt hij als een kostschoolmeisje uit. De medewerkers van Pengel en Luns kijken gegeneerd naar de grond. Luns lacht, Pengel lacht, de heren hebben schik om elkaar, Luns noemt de Surinamers, die een onbewoonde driehoek bijna zo groot als Nederland opeisen, de laatste der imperialisten.

Pengel was misschien de enige politicus, die met het begrip gelijkwaardigheid van het Statuut - niet echt gelijk, maar gelijkwaardig - niet de minste moeite had. Jammer genoeg moest en zou hij bewijzen dat hij, behalve van politiek, ook van zaken doen het nodige verstand had. Hij had zijn zinnen op Duitsland gezet, toch al favoriet door de zending en het

onderwijs van de Evangelische Broeder Gemeente, de Hernhutters. Grote reizen werden erheen ondernomen en hij kwam zowaar terug met een heuse Duitse prinses, een relatie van het Salzgitter staalconcern. Er werden recepties op de daktuin van Vervuurt en in Torarica voor haar georganiseerd, de militaire kapel studeerde het Duitse volkslied in en daarna hebben we nooit meer iets van haar en van Salzgitter gehoord.

Het kwam meer voor dat hooggestemde verwachtingen ineensploften. Toen het bericht Paramaribo bereikte dat een ploeg van de geologische dienst in het district Saramacca ohe had aangeboord, ging de hele ministerraad erheen, besmeerde zich met het dikke, moeilijk afwasbare drab en kwam pas veel later tot de conclusie dat het spul geen olie was. Het verlangen naar iets uitdagends, dat in de grond verborgen zit, ohe, diamanten, dat het land er in één klap bovenop zal brengen, is niet anders dan een variant van de oude El Dorado-droom. Het heeft alle regeringen zonder uitzondering parten gespeeld. 'Small is beautiful' was een leuze die niet aansloeg, kleinlandbouw betekende in feite armoede, geen licht, geen afwatering, geen afzet, geen toekomst. Deze tak van landbouw werd het liefst overgelaten aan de Javanen in de districten, laatkomers in Suriname, die zich door gebrek aan scholing en verstoken van goede voormannen, nog niet konden doen gelden. De latere, opvallende metamorfose van deze groep valt buiten het bestek van dit opstel.

Wie boeken over West-Indië en Suriname leest moet tot de overtuiging komen dat zwart-zijn een formidabele handicap was. Niet voor Pengel. Hij vatte zijn zwart-zijn op als de meest natuurlijke zaak van de wereld en stelde zich aan het hoofd van het zwarte proletariaat. Vanaf dat moment kreeg die massa een eigen gezicht en, wat nog belangrijker is, door middel van de vakbeweging, een eigen vuist. De lichtgekleurden verzamelden zich rondom David Findlay, de rancuneuze redacteur van het veel gelezen dagblad *De West*. Findlay opereerde

vanuit een gesloten circuit en kon een vete tegen een politieke vijand en diens familie, zoals de Lichtvelds en de Miranda's, jarenlang in zijn krant voortzetten. Een geduchte, vasthoudende tegenstander, niet voor niets Koning David genoemd, stille vennoot eerst van Buiskool, later van Ferrier. Tegelijkertijd een soort beschermheer van de bovenlandse Indianen, de Trio's en de Oyana's, en samensteller van een klein, eigen museum vol stenen bijlen en andere artefacten. Bruma telde eigenlijk niet mee, omdat hij geen zetel in Staten, het parlement, wist te veroveren. De BVD heeft jarenlang de gangen van zijn aanhangers onder de studenten in Nederland nagegaan en speelde de weinig opzienbarende resultaten trouw door naar haar tegenhanger in Suriname, de CID (Centrale Inlichtingen Dienst). Hierdoor werd het jonge linkse intellectuelen na hun studie vrijwel onmogelijk gemaakt om naar Suriname terug te keren. De overheid, de grootste en vaak enige werkgever, paste een nimmer falende verdragingsstactiek bij hun sollicitaties toe; uitstel, traineren, niet beslissen. De werkelijke reden voor het afhouden van de boot werd nooit genoemd. Sommige slachtoffers van dit systeem hebben daar een tic van overgehouden. Nederland hoefde maar aan de bel te trekken en Suriname reageerde als boven beschreven. Links werd geweerd. Streven naar onafhankelijkheid was taboe. Het was niet zozeer een kwestie dat het Statuut niet deugde, maar dat er niet systematisch werd gedacht hoe het van daaruit verder moest. Zelfs een vooruitstrevend man als Lou Lichtveld kon zich niets fantastischers voorstellen dan dat een blaka man, een neger, in het gouvernementspaleis zou zetelen. De op afhankelijkheid aan het Huis van Oranje gerichte gevoelens van de ouderen werden misbruikt om het rijksverband te verstevigen. De Rijksvoorlichtingsdienst zond bij ieder bezoek van de prinsessen een paar duizend foto's van koninklijke personages naar Suriname. De radio- en televisieprogramma's, die Nederland gratis ter beschikking stelde, droegen niets bij tot de meningsvorming.

Wat controversieel was werd gemeden.

Het falen van Pengel wijt ik hieraan dat hij tussen socialisme en communisme geen onderscheid maakte, het was voor hem één pot nat. Hij stelde zich niet open voor inzichten die hem vreemd waren. De door hem opgerichte krant, *Nieuw Suriname*, met de bedoeling om daarmee wat geld te maken en Findlay te bestrijden, miste kaliber, bevatte oud, belegen nieuws en speelde geen rol bij het verspreiden van nieuwe denkbeelden. Of hij dit gebrek ook zo heeft gevoeld weet ik niet. Wel herinner ik mij dat hij me na de moord op John Kennedy heeft gevraagd of ik begreep waaraan Kennedy zijn populariteit te danken had. Het was de vraag die hem bezighield, niet het antwoord op de vraag.

Een jaar na de omwenteling van 25 februari blijkt het woord socialisme weer volop deining te veroorzaken. Als majoor Bouterse, de vertegenwoordiger van het Militair Gezag, na een zwenking van 180 graden, bekendmaakt dat Suriname voortaan een socialistische koers zal gaan varen, brengen de leiders van de christelijke, moslim en hindoe-gemeenten onmiddellijk 'de verontrusting, onzekerheid en paniek, niet alleen bij het volk, maar ook bij vreemde mogendheden en maatschappijen', onder zijn aandacht.

Tegenover de verdeelde creolen stonden de hindostanen onder leiding van de advocaat Jaggernath Lachman, tuk op lange uitweidingen, niet onvriendelijk maar op zijn *qui vive* in de omgang. Evenals Pengel een rasechte parlementariër, uitmuntend kenner van het reglement van orde van de Staten, dat hij als voorzitter met straffe hand handhaafde. Hij drukte zijn mensen bij hun snelle economische opkomst op het hart om de gevoeligheid van de creolen te ontzien en niet naar de hoogste posten, zoals premier en gouverneur, te dingen. Conservatief in hart en nieren koesterde hij eveneens een groot wantrouwen tegen de culturele beweging *Wi Egi Sani* (onze

eigen dingen) van Bruma, waartoe, op één na, uitsluitend creolen behoorden. Hun culturele activiteiten beschouwde hij als een soort dekmantel waarachter de hoofdmans zijn duivelse plannen voor een creoolse overheersing uitbroedde. Vandaar het verzet tegen het propageren van het Sranan tongo als nationale taal, zelfs tegen de in feestkledij uitgedoste kotomisie als nationaal symbool op het bankbiljet. Voor een coalitie van zijn VHP (Verenigde Hindostaanse Partij) met de NPS vond hij de term Verbroederingspolitiek uit en het moet worden toegegeven dat er pais en vree heeft geheerst tussen beide raciale groepen. Door het accepteren van het Nederlands als de officiële taal is het zelfs niet tot een taalstrijd gekomen. Toch kon de verbroederingspolitiek een smeulend antagonisme niet verdoezelen. Corly Verlooghen bracht het zo onder woorden:

God, had ik maar de macht
 een lied te zingen waarnaar
 men luistert in dit wankel huis
 dat zo gebarsten is en dreigt
 omver te vallen in een onverhoedse nacht.

Het weerhield Pengel niet om persoonlijk vrienden te hebben uit de boezem van de VHP. Kanhai, een soort trouwe waakhond, die op een rieten Madeira-stoel voor zijn deur zat, als hij sliep. En Shrimisier, brahmaan, zoon van een pandit (geestelijke), voorzitter van de grootste hindoe-gemeente, de Senathan Dharm. Vrijwel niemand wist dat Pengel, zo op en top leriman (neger-dominee), een grote belangstelling had voor het hindoeïsme en als jongeman vaak aan de voeten van de meester, de oude pandit, heeft gezeten. De jonge Shrimisier was een zachte man, eerst verpleger in het hospitaal, later praktizijn, officier van Justitie, ten slotte minister van Justitie. Naar goed hindostaans gebruik op jeugdige leeftijd uitgehuwelijkt aan een

jong meisje, dat hij niet eerder had ontmoet. Een groot aantal kinderen, een rommelig huishouden, een vaste, langdurige relatie met een creoolse vriendin. Shriem, die je altijd zo droevig en hulpeloos kon aankijken, die ziek was en de pijn met medicamenten stilde. Van wiens zwakte door mensen, die zich vrienden noemden, misbruik werd gemaakt om een belastend telegram naar Venezuela te zenden, dat moest dienen om een concurrent bij de verkoop van een grote partij rijst uit te schakelen. Die, toen het uitkwam, als minister van Justitie moest aftreden en vervolgens Volksgezondheid ging beheren.

Aan het bewind zijn betekende de absolute macht bezitten, in die zin dat banen, vergunningen en andere vriendendiensten konden worden 'geregeld'. De oppositie had in feite niets te bieden. Daar werd dan ook geen rekening mee gehouden. De werkelijke strijd om de macht werd binnen de regeringspartij gevoerd. Pengel contra Justus Rens was zo'n tweekamp met de corruptie als inzet. Het eindigde in een gelijk spel. Justus, welbespraakt en met de havenarbeiders achter zich, het zich niet vloeren. Het is onloochenbaar dat in Pengels entourage profiteurs zaten, die hun eigen zak spekten en zich meer grond in erfpacht heten toemeten dan strikt genomen gerechtvaardigd was. Op Pengels gedrag zelf viel niet veel aan te merken. Of wil men het corruptie noemen als een belangrijke vakbondsleider op zijn verjaardag in de ruiker, die de Billiton hem stuurt, een enveloppe met f500,- vindt om de niet geringe kosten van koek en zopie, eten en drinken, op zo'n dag te bestrijden? Het geeft eerder de beschamende situatie aan in een arm land, waar de grote maatschappijen het zich konden permitteren met een baksisj zich goodwill te verschaffen. Pengel had als minister-president een buitenverblijf op een paar uur gaans van Paramaribo laten bouwen bij Blaka Watra. Een éénverdiepings, ruim, goed ontworpen, open tropisch huis waarvan alleen de slaap- tevens werkkamer airco had. 's Middags,

zo tegen vijf uur, verzamelden de gasten zich aan het water. Er was op nog geen honderd meter afstand een boskreek met een bedding van zand en het donkere water (blaka watra) stroomde over een paar platte rotsen. Je kon er heerlijk baden, terwijl een afdak van gedroogde palmladeren tegen zon en regen beschutte. Whisky werd er volop geschonken en het lievelingsmerk van Pengel was Dimple. 'Het is niet goed voor je,' zei de dokter, 'je moet je in acht nemen.' Hij stoorde zich daar niet aan; als hij de hele dag had gewerkt, wilde hij zich ontspannen. De jonge, slanke Pengel uit de beginperiode van zijn politieke loopbaan, de bon vivant die bij vijf vrouwen elk een kind had, was nu buitensporig dik en kortademig geworden.

De keer dat ik er was werd er niet over politiek gesproken. Pengel had vroeger op de griffie gewerkt, had een tijdje voor praktizijn gestudeerd en vertelde met gusto verhalen uit die periode. Een paar hofnarren buitelden over de grond van het lachen. 'Pas op,' fluisterde iemand mij in het oor, 'het zijn informanten.' Het waren niet de bekende propagandisten van de NPS, kenbaar aan hun groene petten (de kleur van de partij), zoals Morman en Meinzak, die altijd bij voorrang toegang hadden tot het kabinet van de minister-president, ook al had de onberispelijke secretaresse de afspraken nog zo op de minuut geregeld. Er liep ook een zwijgende meneer rond, een Surinamer die uit Curaçao was teruggekomen met het figuur van een body-builder. Hij was de persoonlijke lijfwacht van Pengel. Pengel had in die dagen altijd een revolver op zak.

Dat is gekomen na een aanslag op hem. Een groep ontevreden jongeren had een projectiel in zijn huis geworpen. Niemand werd getroffen. De toenmalige procureur-generaal kwam al binnen 48 uur uit het rapport van de technische opsporingsdienst te weten, bij welke smid de bom in elkaar was gezet en dat er nog een stuk of vijf van die dingen in de smederij waren te vinden. Waarom hij niet optrad is een onopgelost raadsel.

Misschien koesterde hij een hevige achterdocht tegen Pengel en diens aanhang uit de zwarte volksklasse. Misschien ging hij ervan uit dat het geen kwaad kon om Pengel door middel van intimidatie wat in toom te houden. Het kan ook zijn dat hij net als Findlay, die over de 'bomaffaire' tussen aanhalingstekens bleef schrijven, Pengel ervan verdacht de aanslag zelf op touw te hebben gezet om zijn populariteit te verhogen. De laatste veronderstelling lijkt mij nog de meest waarschijnlijke. De PG had zijn zinnen erop gezet om, na zijn drie jaren detachering in de West, hoofd van de BVD te worden, en dit was een mooie gelegenheid om als proeve van bekwaamheid aan te tonen dat hij de ingewikkelde Surinaamse verhoudingen doorzag. Het pleit voor de BVD dat hij te licht werd bevonden. Het is merkwaardig dat de Amerikaanse CIA een heel andere kijk op Pengel had. Die zag in hem juist de man die een rustige koers in de woelige Caribische wateren aanhield. In tegenstelling tot wat men zou denken waren de CIA-agenten in Suriname, voor zover ik ze kende tenminste, intelligente personen, niet gemakkelijk op stang te jagen, belezen en vanuit hun anti-communistische gedachtenpatroon behept met een scherpe kijk op de dingen. 'After Vietnam this is paradise,' zei een van hen, die een jaar in de Mekong-delta had gewerkt, tegen me. *Soldier in Paradise*, zo heet toch het boek van Louise Collis over captain John Stedman, die van 1773 tot 1777 onder kolonel Fourgeaud tegen de weggelopen slaven, de Marrons, vocht, getuige was van onmenselijke toestanden en tegelijkertijd een romance met de slavin Johanna beleefde. 'Paradise' - in dit opzicht maakte de CIA-agent een beoordelingsfout. De grote uittocht naar Nederland zou kort daarop beginnen.

Enfin, het kwaad was geschied en Pengel, geschokt door het in de doofpot stoppen van de zaak, vertrouwde niet langer op het gezag. De eens zo openhartige partijleider, met het imago van een volksjongen die het op eigen kracht had gemaakt, werd achterdochtig, begon zich te omringen met een vast stel

getrouwen en eiste uitgebreide politiebescherming. Zijn onverdraagzaamheid groeide en nam zelfs groteske vormen aan, toen Frank Essed hem in het vuur van een verkiezingstoespraak een 'leba', een voddengeest noemde. Daar heeft Essed, voorbestemd om als kop van Jut te fungeren, zeker wel een jaar voor moeten boeten. Hij mocht zelfs geen Jopie meer zeggen; de aanspreektitel werd Excellentie. De man van het volk trok hoge muren op rondom zijn nieuwe huis in de villawijk Zorg en Hoop. De hoemor had het loodje gelegd. Het bleek ook al toen Pengel met een korjaal vol geschenken en vergezeld door een Amerikaanse televisieploeg naar Drie Tabbetje aan de Tapanahony ging om Gazon, het nieuwe opperhoofd van de Aukaners, zelf te installeren. Dat was in strijd met de traditie. Tot nog toe had de gouverneur en niet de minister-president deze plechtigheid namens de 'gran misie', de koningin, verricht. Op aanraden van de hogepriester van Gran Bori, door wie de geest van het overleden opperhoofd Akontoe Velantie sprak, dook Gazon onder. Een verklaring van Pengel, dat hij de cultus van de Aukaners zou eerbiedigen, baatte niet. Na een quasi-inhuldiging, om de televisieploeg tevreden te stellen, en met achterlating van de geschenken moest hij met zwaar gezichtsverlies de terugreis aanvaarden.

Dobru, enthousiast dichter, declamator en groot man in de partij van Bruma, met een eeuwigdurend geloof in het gloren van een nieuwe dageraad, heeft in 1969, vlak voor de verkiezingen, een uiterst lezenswaardig boekje geschreven en uitgegeven in een voor Suriname ongekend hoge oplage van 5000. *Wan monki fri*, een brokje bevrijding. Eerst verandering van denken, dan de strijd om de vrijheid. Ik citeer: 'Goed beschouwd is Johan een grote zondaar. Hij is gevallen en komt nooit meer terug in de machtspositie die hij had, of liever gezegd, hij komt nooit meer terug. De zonde is dat hij met de macht die hij heeft gehad op elk stuk closetpapier een wet kon schrijven, die zonder gelezen te zijn door de bende werd aangenomen.'

Ze zijn toch ja-knikkers. Hij zou dus geen moeite hebben een verordening te maken voor de arbeider. Nu moeten we na een zachte interim-periode zeker weer een eeuw wachten, voor er weer zo'n kerel wordt gemaakt door het volk. Zak! Maar daarom ook, als Johan deze dingen wel had gedaan... ha, dan was hij echt alleen door dood en ziekte van die stoel te halen. Nou ja, hij zou het toch niet kunnen hoor. Hij is zo onwetend. Alles wat hij is geweest, om Meester Henk te citeren, is de slimmerik, de man van de kleine slimmigheden, die geluk heeft gehad dat hij daar was toen het volk een politicus zocht, met wie het zich kon identificeren.'

Men moet wel beseffen dat dit in een paar weken tijds geschreven boekje als verkiezingspamflet tegen Pengel en diens NPS was gericht. Toch geeft het duidelijk aan hoezeer Pengel het politieke toneel en het denken van het volk in die dagen met zijn persoonlijkheid domineerde en voor de meer revolutionair gezinde jongeren de voornaamste sta-in-de-weg vormde. Eerst het denken veranderen, daar hamert Dobru op. De aanslag op Pengel keurt hij af. Die zou, als er iets van was gekomen, 'een doodgewone coup zijn geweest'.

Ook professor C.D. Ooft van de Universiteit van Suriname wijst in zijn boek *Ontwikkeling van het constitutionele recht in Suriname* op de machtsconcentratie in Pengels handen, die ten slotte, na verzet 'eerst van de zijde van de vakbonden en later algemeen van de meerderheid van de bevolking' tot de capitulatie van het derde kabinet-Pengel, waarin hij de portefeuilles van Algemene Zaken, Buitenlandse Zaken en Financiën beheerde, heeft geleid.

Nu staat het standbeeld van Pengel over het Onafhankelijkheidsplein te staren. Bijna was het er niet geweest. Nadat de beeldhouwer Stuart Robles de Medina, na de dood van Pengel, in 1970 de opdracht voor het ontwerp had gekregen, stond het levensgroot in klei geboetseerd in zijn atelier op goedkeuring te wachten. Toen de opdrachtgever (dat was de

regering van de PNP, Progressieve Nationale Partij, die de NPS had gewipt) het zag, sloeg haar de schrik om het hart. Dat het leek kon haar niets schelen, maar dat het zoveel jeje, geestkracht, uitstraalde, daar moest ze niets van hebben. Van het beeld ging iets uit alsof de dooie Pengel de massa weer in beweging kon brengen. Dus werd er geen beslissing genomen of ze het hebben wilde of niet. Het beeld bleef met doeken en stukken plastic afgedekt in een hoek van het atelier wachten. Tot een hond het omver gooide. Gewetensvol heeft Stuart de klei weer bij elkaar geplakt. En nu staat het dan op het plein, een beetje te veel hellend, de grote buik daardoor te pregnant naar voren, geweldig, als een soort Surinaamse Balzac. Als hij zijn hoofd een weinig naar rechts zou kunnen wenden, zou hij de Surinamerivier traag voorbij zien stromen.

Wat denk je van de toekomst van het land, Jopie?

Ik weet bij voorbaat wat hij zal antwoorden.

‘De natuurlijke stroom van het water is niet te stuiten.’

Bezoekers

In de jaren vijftig was ieder bezoek van buiten een gebeurtenis, die iets toevoegde aan ons sereen bestaan. Cees Nootboom kwam naar Suriname om kennis te maken met zijn aanstaande schoonvader en las in de schouwburg Thalia zijn toneelstuk *De zwanen van de Theems* voor, dat bijna even droevig is als *Glazen speelgoed*. Of het aan zijn manier van voordragen lag weet ik niet, maar er werd die avond heel wat afgelachen en het bestuur van Thalia vond daarin aanleiding om hem te benaderen voor het schrijven van een klucht. Mocht hij al enige aarzeling hebben gekend, een voorschot van tweehonderd gulden in het handje hielp hem daarover heen. Met dit geld op zak bracht hij een bezoek aan Saint-Laurent, een uitgestorven plaats in de vroegere Franse strafkolonie aan de overkant van de grensrivier de Marowijne. Daar deed hij inspiratie op voor het verhaal 'De verliefde gevangene', waarmee zijn schrijversloopbaan eigenlijk pas goed begon. Het werd in *Elseviers Weekblad* van 4 oktober 1958 in de rubriek 'Lichte Lectuur voor de Vrouw' opgenomen. Thalia, in november 1982 honderdvijfenveertig jaar oud, beschouwt het voorschot nog altijd als een goede belegging.

Corneille, op doorreis van of naar Cuba, werd overgehaald om een causerie over de non-figuratieve schilderkunst te houden. Die vond plaats in het bovenzaaltje van het kabinet van de gouverneur, gewoonlijk bestemd voor de elite. Dit keer vulde een gemêleerd publiek de zaal. Corneille is niet wat je noemt een begenadigd spreker, hij zoekt naar formuleringen, spreekt aarzelend en laat pijnlijk lange pauzes tussen twee zinnen in. De causerie duurde hooguit een half uur. In de pauze bleek dat hij desondanks of juist daardoor sympathiek was overge-

komen en er bestond veel animo voor het stellen van vragen. 'Dan brandt hij pas goed los,' had de organisator van die avonden, een uit het zuiden van Nederland afkomstige ambtenaar, bijgenaamd de kunstboer, zich laten ontvallen. De eerste vragensteller was een steenhouwer, met een stem even diep als de bas van dominee Polanen: 'Meneer Corneille, wát is kunst?'

Corneille denkt heel lang na, maakt aanstalten om een betoog op te bouwen, pauzeert, weert assistentie van de kunstboer af en zegt dan dat hij het niet weet.

Wie het wel weet is Jan Terlouw. Hem valt de eer te beurt een nieuwe boekhandel in de Gravenstraat te Paramaribo te openen. Hij is in Suriname als lid van een parlementaire delegatie uit Nederland. Het is tijdens het nog niet door de militairen ten val gebrachte regime van Arron en de trots van de regering is de spoorlijn naar West-Suriname. Terlouw is net van een VIP-rondleiding langs het tracé van de spoorlijn terug in de stad en vertelt het stelletje boekenwormen dat ver van hun boekenkast iets groots wordt verricht, waar ze trots op mogen zijn. Hij heeft tijdens zijn kort verblijf in Suriname iets van het ongeloof in het nut van deze spoorweg opgevangen en hij geselt nu met striemend enthousiasme deze in zijn ogen verwerpelijke gemoedsgesteldheid. Zijn toespraak heeft iets weg van een parafrase op het ook in Suriname populaire 'Ferme jongens, stoere knapen, foei hoe suffend staat gij daar, zijt gij dan niet welgeschapen?' Als Jan zijn zegje heeft gedaan wordt de champagne ontkurkt. De toehoorders, welgeschapen of niet, zijn het gewend dat hun gasten zien wat zij blijkbaar zelf niet kunnen waarnemen. Om daartegen bestand te zijn hebben zij in de loop der tijden een onfeilbaar afweermechanisme ontwikkeld. De pep-talk van Jan en de oprechtheid die hij daarbij uitstraalt zijn voor hen eens te meer reden om de zaak te blijven wantrouwen.

Er zit, heus niet alleen voor Terlouw, iets fascinerends in

een spoorlijn die van ergens naar nergens voert. Paul Theroux, de treinfanaat die heel Azië, Midden- en Zuid-Amerika per trein heeft doorkruist, heeft deze kans gemist. Het is me trouwens niet duidelijk waarom iedereen tegenwoordig zo stomverbaasd en verontwaardigd over deze spoorlijn doet. Alsof hij ineens als bij toverslag uit de lucht is komen vallen. Het bouwen van zo'n ding gaat toch voetje voor voetje, daar komt luchtkartering, Aerocarto, bruggenbouw, wegeaanleg en ontwikkelingshulp aan te pas. Bovendien kennen we in Suriname nog zo'n spoorlijn. Gouverneur Lely, toch niet de eerste de beste, de man van de Zuiderzee, ontwikkelde tijdens zijn gouverneurschap de grootse conceptie om Paramaribo via een spoorlijn met het achterland van Brazilië te verbinden. Toen werd er goud gevonden, nu bauxiet. De spoorlijn werd aangelegd, maar stopte - omdat het goud inmiddels niet meer voor het opscheppen lag - ergens midden in het oerwoud, bij een punt dat om de een of andere reden Dam werd gedoopt. Niemand haalde het in z'n hoofd te beweren dat de spoorlijn nergens heen leidde. Ze ging naar het middelpunt van de Surinaamse aarde: DAM. Het woord sluit iedere verdere discussie uit. DAM. Gouverneur Lely mag nog van geluk spreken dat hij al jaren dood is en niet voor deze misrekening in de Memre-Boekoe kazerne kan worden opgesloten.

Wat de verbinding met Brazilië betreft, daar is sedert Alonso de Ojeda Suriname ontdekte, geen verandering in gekomen.

Onopgemerkt was het bezoek van André Schwartz-Bart gebleven, als niet de secretaris van de Alliance Française erachter was gekomen dat hij een maand of wat tevoren de Prix Goncourt had gewonnen met *Le Dernier des Justes*. André wordt door de dames van de Alliance uit de anonimiteit van pension Lashley gehaald, rondgereden en vertroeteld. Niemand kent het boek en niemand weet waar het over gaat. André, tener, verlegen, en nog niet bekomen van de Prix, laat er alleen maar over

los dat hij er zeven jaar aan heeft gewerkt. Hij was fabrieksarbeider en had alleen maar in het weekend de tijd om te schrijven. Toen hij de prijs kreeg kon hij de drukte en het trammelant eromheen niet aan en week uit naar Frans Guyana, het land van Nootebooms verhaal. Vandaar kwam hij in Suriname terecht, een land waarvan hij zich met enige huivering de naam herinnerde uit Voltaire's *Candide*. Het zweeft hem nog vaag voor de geest, de negerslaaf zonder linkerbeen en zonder rechterarm, eigendom van meneer Vanderdendur. 'Heeft meneer Vanderdendur je zo toegetakeld?' vraagt Candide en het antwoord luidt: ja. 'C'est l'usage. Quand nous travaillons aux sucreries et que la meule (de molen) nous attrape le doigt, on nous coupe la main, quand nous voulons nous enfuir, on nous coupe la jambe: je me suis trouvé dans les deux cas. C'est à ce prix que vous mangez du sucre en Europe.' Het optimistische wereldbeeld van Candide en zijn leermeester Panglois wordt zwaar op de proef gesteld. 'Et il versait des larmes en regardant son nègre, et en pleurant il entra dans Surinam.'

De feeën van de Alliance sloven zich uit om André te betoveren met de veelheid van rassen, de markt, de pompelmoezen, de rivieren, de statige huizen aan de waterkant, de stijlvolle synagogen uit de bloeitijd van het rijke joodse leven, de rijstvelden, de Chinese sociëteit, de textielwinkels van de Libanezen, de heerlijke billen van de creoolse vrouw. Bij zijn vertrek spreekt de secretaris de hoop uit dat hij eens een kanttekening zal maken bij Voltaire's onaardige passages. De secretaris wist waarschijnlijk niet dat er al veel eerder een poging is ondernomen om Voltaire, 'ce grand homme', te corrigeren. In 1788 verscheen het *Essai Historique sur la Colonie de Surinam*, samengesteld door de regenten en representanten van de Joodse Natie, die van de gelegenheid gebruik maakten om te wijzen op Voltaire's 'malheureux plaisir d'écraser la Nation Juive et de la rendre hideux aux yeux de l'univers.'

Een jaar na het vertrek kreeg mijn vrouw, een van de feeën, een kaart in een priegelig handschrift van André met het bericht dat hij en zijn vrouw Simone (uit Martinique) een zoon hadden gekregen. Hij heeft het nog altijd over de onvergetelijke ontvangst die hem in Suriname is bereid. Misschien dat de laatste onleesbare regel, waarvoor ik dus niet kan instaan, zo te omschrijven is: Et en pleurant je quittai Surinam.

Er zijn ook bezoekers die door iets na te laten hun bezoek gedenkwaardig maken. Zijlstra, Jelle, gaat vroeg naar bed om een dansfeest te ontlopen, dat een vooraanstaand lid van de Nationale Partij Suriname, Emiel de la Fuente, voor hem heeft aangericht, na hem al eerder op de avond naar de bioscoop te hebben gesleept. Het feest begint om half twaalf. 'Waar blijft Zijlstra nou?' vraagt de danslustige en goed gevulde echtgenote van een belangrijk industrieel, die gewend is voor haar man de public relations te verzorgen. 'Die man is sooi.' Ze zal zich deze nacht moeten behelpen met zijn adjudant, de thesaurier-generaal Van Lennep (nu van de OESO), die van zijn baas permissie heeft gekregen om tot bam op te blijven.

Luns, dat moet van hem worden gezegd, is niet sooi. Hij geeft op een receptie in de buitensociëteit Het Park handkussen aan de dames, die, niet bedacht op deze in Suriname zelden toegepaste handgreep, daarop spasmodisch reageren en hem bijna de tanden uit de bek slaan.

Om nog even op de thesaurier-generaal terug te komen, hij is een van de weinigen die doorheeft dat Suriname aan zijn bezoekers een façade vertoont. 'Jullie voeren een operette op,' zegt hij tegen mij. Zo'n niet alledaagse opmerking doet het hart goed. Als we dan toch iets opvoeren, laat het dan een operette zijn. Een kinderoperette voor mijn part, net als 'Eén dag Kalief', waarin ik nog heb meegespeeld als bediende van de Chinese gezant aan het hof van Haroen al Rasjid. Ik weet maar al te goed dat operette, doen alsof, make believ,

tot het noodzakelijke levenspatroon van Suriname, ja van heel West-Indië, behoort. Dat de overlevingskansen voor de mensen in deze kleine, zwakke landen afhankelijk zijn van hun vertrouwen in hun acts. Dat ze niet voor niets Anansi, broeder Spin, tot nationale held hebben verheven, de underdog, de schobbejak, de aartsslimmerik, de bedrieger par excellence. Anansi, die geen partij is voor de grote heren, de tijger, de leeuw en de koning en ze toch allemaal voor schut weet te zetten.

De meeste bezoekers laten geen of weinig sporen na. Maar bij Karel Hoekendijk, gebedsgenezer, lag dat anders. Half Suriname verkeerde binnen een paar weken in een koortsachtige staat van opwinding. Als gouverneur Van Tilburg, oud-wethouder van Financiën van Rotterdam, de tandarts Tine Putscher gaat opzoeken, wordt hij met 'halleluja' ontvangen. Wie durft na zo'n begroeting nog over kies- of tandpijn te klagen? Weg ermee, Hoekendijk worstelt met de Satan, verdrijft hem uit het lichaam van de zieke, smijt hem het raam uit. Vooral de Surinaamse vrouwen raken in de ban van deze, volgens hun maatstaven, goed uitziende prediker en genezer, aan wie een voortgezet verblijf op de Nederlandse Antillen al eerder is ontzegd. Kreupelen bevrijden zich van hun krukken, de gelovigen spreken in tongen, de melaatsen komen uit de leprozerieën om aan zijn handen een onderdompeling in het water van het enige algemene zwembad Parima te ondergaan.

Dan steekt de directeur van Volksgezondheid dreigend de vinger op. Zijn troetelkind, de geestelijke volksgezondheid, komt in gevaar. Zijn waarschuwing wordt ondersteund door zijn collega in Holland, die in Hoekendijk een kwakzalver ziet, maar als er vanuit Suriname om meer houvast voor deze zienswijze wordt gevraagd, in alle talen zwijgt. De procureur-generaal aarzelt. De vrijheid van godsdienst is een groot goed, al denkt niet iedereen daar zo over. Juist de gevestigde chris-

telijke kerkgenootschappen laten duidelijk doorschemeren dat ze Hoekendijk liever vandaag dan morgen kwijt zijn. De geestelijke volksgezondheid wint het tenslotte. Een paar honderd vrouwen rukken op naar het kantoor van de PG, de banden van zijn auto worden doorgesneden. Premier Emanuels heeft hem laten weten dat hij niets voelt voor de aanwezigheid van een witte 'loekoeman' in Suriname, maar het lijkt hem beter dat voor zich te houden. De zaak loopt zo hoog op dat de Staten - het parlement - zich er een hele avond mee bezighouden. De gemoederen zijn verhit, niemand weet wat er uit de bus zal komen. Tevergeefs wacht iedereen op het verlossende woord van de machtige fractieleider van de NPS, Jopie Pengel. Jopie onderkent het gevaar en komt niet opdagen. Een onduidelijke telefonische boodschap, tijdens de zitting aan een statenlid-partijgenoot doorgegeven, wordt uitgelegd als steun voor de Hoekendijk-aanhangers. Er wordt een motie aangenomen dat de PG onjuist heeft gehandeld door de verblijfsvergunning niet te verlengen. Het pleit schijnt beslist. Dan dienen onverwachts drie leden een motie in dat de PG bij nader inzien toch goed heeft gehandeld. Ook deze motie behaalt een meerderheid. De stand is één-één, gelijk spel. De ministers halen opgelucht adem, er is niets aan de hand, de regering zal de beide tegenstrijdige moties naast zich neerleggen. Hoekendijk vertrekt van Zanderij, uitgewuifd door vele verdrietige gemeenteleden. Een zoon van Hoekendijk, Ben, zal het werk van zijn vader onder de uitgedunde schare komen voortzetten.

Het bezoek van de Engelse advocaat Pritt is een goed bewaard geheim gebleven. Verschillende geheime diensten hadden zijn komst al tijdig aangekondigd. Houd hem in de gaten, luidde het consigne, zorg ervoor dat hij geen contacten kan leggen, hij heeft in Nairobi Kenyatta, de leider van de Mau Mau, verdedigd. Nu was de Mau Mau in die dagen het ergste van het ergste, duizend maal erger dan de Ku Klux Klan. De

naam alleen al wekte een onberedeneerbare vrees op, het was het in de zwarte mens tot uitdrukking gebrachte en verpersoonlijkte kwaad. Mau Mau had een ondertoon van heidense, seksuele agressie en Kenyatta was de hoofdman. We wisten niet veel meer van hem dan wat we in *Time* hadden gelezen, dat hij jarenlang in Londen had gewoond, dat hij een blanke vrouw had bezeten en dat niemand bij benadering wist hoe oud hij wel was.

Om op alle eventualiteiten bedacht te zijn werd de meest vertrouwde inspecteur van politie, Jimmy Douglas, met de klus belast om Pritt, alias Kenyatta, in de gaten te houden. Met een ware Intourist-vasthoudendheid kweet Jimmy zich van zijn taak, klitte aan de man, week niet van zijn zij, at met hem, dronk met hem, nam een kamer in het Palace Hotel, waar Pritt ook logeerde. Zelfs nodigde hij Pritt uit voor een tochtje naar het binnenland (waar hij niets anders dan bos en nog eens bos te zien zou krijgen en hoogstens contact met apen, pingo's en kaaimannen zou kunnen leggen). Het verslag van Jimmy klopte met het beeld van een anarchist, zoals je dat uit de boeken van Joseph Conrad krijgt: een kleine al kalende man, gesteld op eten en drinken en enig modern comfort, bladerend in kranten en telefoongidsen en niet door behulpzame dames van het rechte pad af te brengen. Pritt is, ondanks het feit dat het aan zorg voor zijn persoon niet heeft ontbroken, al de volgende dag met de Pan Am vertrokken. Het dossier Pritt is, geloof ik, nadien nooit meer geopend.

Boven aan de lijst van bezoekers behoren de koninklijke gasten te staan. Gedenkwaardig is het bezoek dat prins Bernhard, als bevelhebber van de Nederlandse strijdkrachten, op 24 oktober 1942 aan Suriname brengt. Een leger van vierduizend man is hier op de been, het grootste contingent manschappen dat het Koninkrijk op dat moment tot zijn beschikking heeft. Amerikaanse soldaten zijn in Suriname gelegerd om de voor

oorlogsvoering vitale bauxietmijnen te bewaken. De Franse koloniën in het Caribische gebied, Martinique, Guadeloupe en het buurland La Guyane Française zijn Vichy-getrouw en vormen een potentieel gevaar.

Vanuit Engeland is een detachement van de Irene-brigade naar Suriname gezonden om de Nederlandse soevereiniteit te beklemtonen en de opleiding van Surinaamse soldaten te versnellen. Gouverneur Kielstra, law and order in hart en nieren, grijpt het bezoek van de Prins aan om Paramaribo te bevrijden van de talloze hoeren, die de stad de allure van klein Babylon geven.

Na overleg met de Territoriaal-commandant valt het besluit om ze vlak voor de komst van de Prins allemaal op te pakken en tijdelijk op de verlaten cacao-plantage Katwijk af te zonderen. Luitenant Kees de Gooyer, compagniescommandant van het voornamelijk uit hindostanen bestaande derde bataljon, wordt met de operatie Pima (kut) belast. 's Avonds op het afgesproken uur verschijnen militaire open trucks voor de bioscopen en bars, waar de vrouwen zich plegen op te houden. Onder luid misbaar worden ze naar de gereedstaande vrachtauto's gesleept. Binnen een paar uur is de stad schoon.

Als ik een paar dagen later bij Kees aanloop, sluipt er een beeldschone, in sarong gehulde Javaanse uit zijn slaapkamer. Ik vraag hem op de man af hoe hij aan zo'n goddelijke meid is gekomen. 'We kennen elkaar van Pima. Ze is bij mij ondergedoken.' Sarina is bij mijn weten de eerste en enige persoon die tijdens de oorlog in Suriname is ondergedoken. Ik begin Kees, beroepsmilitair, met andere ogen te bekijken. Wildebras, gevlucht uit Duitse krijgsgevangenschap, de enige officier die zich de moeite getroost om de taal van zijn manschappen, het Hindi, te leren, altijd haantje de voorste.

Hij sneuvelde in 1945, toen hij op Tarakan aan het hoofd van een Surinaamse vrijwilligerscompagnie een door de Japanners bezette heuvel bestormde.

Waarom? Daarom

Nadat ik jarenlang had rondgebazuind dat er na de oorlog een eigen Surinaamse literatuur was ontstaan, moet ik nu tot mijn spijt bekennen dat ik me heb overschreeuwd. Wat er precies mis is gegaan weet ik niet, maar op een goede dag merk je dat je het onderwerp uit de weg gaat. Als iemand, laat ons zeggen, een studente die aan een scriptie werkt, je erover opbelt, dan krijg je het gevoel dat ze je over een pijnlijke zaak wil uithoren.

‘Die meid is niet goed wijs,’ zegt de stem aan de andere kant van de telefoon en ik weet dan meteen dat ze Bea Vianen bedoelt. Dat is het ellendige van een pas gestarte literatuur, er zijn geen middeleeuwen, niet eens tachtigers.

‘Ze stopt ze allemaal in haar zak,’ wil ik antwoorden, maar ik zeg het niet omdat ik sedert het verwarde stuk proza in Avenue over haar financiële en liefdesperikelen in Peru - Yo te esperio, señora Ramkumari - nauwelijks meer iets van haar heb gelezen. Terwijl ik een laffe, onpersoonlijke opinie spui, komt me een avond in Paramaribo weer voor de geest in de tijd dat Bea met Henk van Teylingen samenleefde.

Ze zouden samen - het was nog in zijn pre-Hara Krishna periode - een feestje organiseren. Bea woonde toen in een huis op neuten in de volksbuurt ‘abra broki’ (over de brug) en de dansi-dansi was vanwege de koelte onder het huis gepland. Eten en drinken was er volop, maar behalve Rudie Kross, erg mager, erg derde wereld, ook met drank op heel doordacht zijn woorden kiezend, was er geen mens op komen dagen. Van Teylingen zorgde via een pick-up voor de muziek en om de stemming alvast te verhogen bewoog hij dusdanig met armen en benen dat een van Bea's honden hem in een kuit hapte. Bloed spoot. Van Teylingen, in die dagen nog niet zeker van

goddelijke bijstand, pakte de auto - ja, ze bezaten een gammele auto - en reed ijlings naar het Militair Hospitaal, waar hem een paar injecties, tegen hondsdolheid en tetanus denk ik, werden toegediend. Kross, die zijn dierenliefde niet tot de underdog beperkt, wist de hond te kalmeren.

Wat later op de avond kwamen Thea Doelwijt en Henk Tjon, de ongesubsidieerde doe-het-zelvers van het Doe theater - in Nederland bekend dankzij Mickery, Venema en de NOS. Ze kwamen van een voorstelling in Thalia, bezweet nog, bezig, zonder dat het Bea stak, want die was ook bezig, werkte aan een boek - *Strafhok* zal het wel geweest zijn. Bea met haar lange zwarte haar leek meer op een hindostaanse dan op een creoolse, ze accentueerde dat ook door een sari en de stip op haar voorhoofd. Toch had ze in haar vrije, geëmancipeerde manier van doen, haar opvatting over sex, haar to the point zijn en door haar onberispelijk, accentloos Nederlands niets hindostaans. Over die gemengde creools-hindostaanse achtergrond heeft ze verteld in haar eerste boek *Sarnami, hai*, waar ze op zoek gaat naar de drijfveren van de grootvader, de geïmporteerde koeli, de contractarbeider, die vrouw en kind in de steek laat en naar India terugkeert.

Een paar jaar later, toen ik vernam dat Bea, die met haar twee dochters nu eens in Holland en dan weer in Suriname woonde, ziek in Suriname was, wilde ik haar opzoeken. Niemand wist me te vertellen waar ze woonde. De redacteur van *De Vrije Stem* gaf me de raad om naar het huisje van haar vader, baas Vianen, op de reparatiewerkplaats Beekhuizen even buiten de stad te gaan.

Een van haar dochters deed open. Ik zei wie ik was. Het was tien uur 's ochtends, rijkelijk laat voor tropische begrippen. Het meisje trok zich terug en kwam minuten later met de grievevende, onware boodschap: Moeder slaapt.

Weer een paar jaar later. Tegen middernacht is Bea aan de telefoon. Het gebruikelijke 'Hoe gaat het' laat ze achterwege. 'Hugo, weet je hoe die blauwe bloemen heten, die bij de Districts-Commissaris van Albina in de bloembakken voor zijn deur staan?' Ik wek mijn vrouw die van dit soort dingen meer afweet dan ik. 'Laat Bea toch ophouden. Hortensia.'

Ondertussen komen er vrij geregeld boeken van Bea uit. Boeken met voortreffelijke hoofdstukken, maar zelden echt goede boeken. Ik bespreek ze met meer dan gewone aandacht in *Het Parool*, in afwachting van het meesterwerk, dat straks uit haar handen zal komen.

Dan hoor ik van Marthe Röling, die ondanks veel af en aan een vriendin van Bea is gebleven, dat ze in grote nood in Peru verkeert. Na een hoop ellende belandt ze in Paramaribo. Ze is ziek en Suriname maakt haar nog zieker. Als ze Suriname als een pit zou kunnen uitspuwen en haar mond omspoelen met zo'n paarse gorgeldrank, die je vroeger van de apotheek kreeg, dan zou ze misschien beter kunnen worden. Maar mag een schrijfster genezen als de genezing betekent dat we nooit meer het grote boek van haar mogen verwachten? Nee, nietwaar. Dus blijft Bea bij vlagen ziek en ontroostbaar en wij maar wachten. Op het boek dat ons weer zal doen geloven in de Surinaamse literatuur. Want hoe staat het daarmee?

De oude eenling Albert Helman, alias Lou Lichtveld, rommelt in zijn la en haalt het ene na het andere niet eerder uitgegeven manuscript te voorschijn. *Het eind van de kaart* is het verslag van een expeditie naar het binnenland van Suriname in 1955, het enige boek waarin hij zich blootgeeft als een zeer kwetsbaar mens. Hij doet geen pijn, hij lijdt pijn. Suriname is in die dagen in de fase van de infrastructuur. Zelfs Helman, de man van *De stille plantage*, is erdoor aangetast. Hij gelooft in de grote sprong voorwaarts, in de aanleg van het Brokopondostuwmeer, waardoor stroom zal worden opgewekt, die de

verwerking van de ruwe grondstof bauxiet tot aluminium mogelijk zal maken. Het plan komt zowaar van de grond. De stuwdam wordt tot eeuwige schande voor vijfenzeventig jaar eigendom van de Alcoa, de grote Amerikaanse bauxietmaatschappij. De dam komt zelfs nog voor het tijdschema klaar, zo hard wordt eraan gewerkt. Het doet denken aan het oerkoloniale en toch zo heerlijke boek van Joyce Carey, *Mister Johnson*. Mister Johnson zweept zijn stamgenoten ergens in Afrika op om een grote weg aan te leggen van A. naar B. Het karwei wordt geklaard, de weg is er. Dan zakt het enthousiasme van Johnson als een pudding in elkaar, hij raakt aan de drank, wordt in lichte mate corrupt. Lichtveld, de oudvoorzitter van de Rekenkamer van Suriname, heeft maar één ding met mister Johnson gemeen: ook hij is, na een enorme inzet, van een koude kermis thuisgekomen. De vlijtige leerling van de Paulusschool kan het niet laten en buigt zich nog altijd over Suriname. Dat brengt de mensen op een dwaalspoor. In werkelijkheid houdt Suriname hem niet in de houdgreep, hij heeft zich van Suriname gedistantieerd op een rationele, gedisciplineerde manier, zoals dat Bea nooit zal lukken. Hij woont op Tobago, het eiland van Vrijdag en Robinson Crusoe, en hij heeft zich voorgenomen er nooit meer een voet aan land te zetten. Suriname is een klucht, zei hij onlangs in *De Populier*, en hij is net iets te grimmig om mee te dartelen met de bokkesprongen van een commedia dell'arte.

René de Rooy schreef in Mexico, nadat hij Suriname voorgoed had verlaten, *Verworpen vaderland*. Hij spreekt de verwensing uit dat een atoombom op Suriname mag vallen. Het doet denken aan de vergeelde vloekpsalm van de Amerikaanse negerpredikant Morill, die de associatie van Guyana met Gehenna (de hel) doortrekt: 'O! that Christopher Columbus had been pitched overboard by his mutinous crew to feed the sharks.'

Maar als mijn zoon Goshwin op doorreis in Centraal-Amerika bij hem aanklopt wordt hij door René en zijn vrouw Thelma op pom onthaald - pom, het nationale gerecht van Suriname, gemaakt van tajer, kip en zoutvlees, met licht aangebrande korst (bròn bròn) aan de rand van het blik. Dat is dan in de tijd dat hij juist *Verworpen vaderland* heeft geschreven, waarvoor hij tevergeefs een uitgever zoekt.

René is kort daarna aan een hartverlamming bezweken. Zijn vrienden - en ook zijn lezers - vragen zich af wat er toch precies met hem in Suriname is gebeurd dat hem deed besluiten tot deze verschrikkelijke, pathetische Hiroshima-finale. Het voorwerp van zijn liefde dat zijn liefde niet beantwoordde moest worden vernietigd, dat is duidelijk. Maar welke onmogelijke eisen stelde hij aan zijn geliefde. Perverse trekken zijn er in zijn werk niet te vinden, er is in hem eerder een verlangen naar ongerepte, maagdelijke zuiverheid, naar een onbevleete ontvangenis.

Hij verliet Curaçao, waar hij als leraar Spaans had gewerkt en een belangrijk aandeel had gehad bij de literaire doorbraak van het Papiamentu, om aan de opbouw van Suriname mee te werken. Het woord opbouw had in het begin van de jaren vijftig een bijna magische klank. Er wordt een ministerie van die naam in het leven geroepen en Frank Essed, nu gedegradeerd tot gevangenisboef, krijgt de leiding. Big, black and bluff, zo typeerde V.S. Naipaul hem in zijn reisverhaal *The Middle Passage* en zo is het precies. Dat geeft tegelijkertijd de aantrekkingskracht van de man aan, zijn extroverte, alles en iedereen, vrouwen en politici, omverpratende natuur. Ik heb in de vele pleitnota's van Bram Peper voor het nieuwe regime geen woord over hem gehoord. De schuld aan de ontredde en de leegloop van Suriname drukte op vele schouders, zowel hier als daar. Ik weet niet waar men Essed van verdenkt. Ik mag aannemen dat Bram Peper het ook niet weet. Dat is juist het treurige.

Terug naar De Rooy. Hij heeft aan de lokstem van de sirenen gehoor gegeven, hij kwam naar Suriname terug, werd leraar aan de AMS (Algemeen Middelbare School), zat in de redactie van het literaire blad *Tongoni*, schreef zelf laksheid verdrijvende gedichten in de eigen taal, het Sranan tongo. Toen schrompelde het verwachtingspatroon in snel tempo ineen. In een land, dat voorbestemd scheen om uit het samengaan van zoveel volken, rassen en godsdiensten een nieuwe mens te laten geboren worden, ontstond een mensentype dat niet meer in zichzelf geloofde, dat kwaad op zichzelf was omdat het niet meer geloofde in wat het toch zo zielsgraag had willen geloven. En dat tegenover zichzelf niet kon bekennen, dat het opgehouden was te geloven.

Wat doet een schrijver in zo'n geval? Hij zwijgt. Zoals Leo Ferrier, die in *Atman* had uitgeroepen dat de mystieke eenheid tussen het land en zijn bewoners niet meer gezocht behoefde te worden. Die was er al.

'Leo is ziek,' zegt de stem aan de telefoon, 'hij is een tijdje opgenomen geweest in LPI ('s Lands Psychiatrische Inrichting), hij heeft een pianoconcert onderbroken (hij is pianist) en zijn vader, de gouverneur, die in de zaal was, de huid volgescholden.' Ik houd mijn mond, Leo is al lang als genezen ontslagen uit de inrichting. Een van zijn eerste daden was het verbranden van al zijn manuscripten en aantekeningen. 'Het heeft me een hele middag gekost,' heeft hij me toevertrouwd, 'het waren wel vijfduizend velletjes.'

'Weet u dat Rodney Russel, van de korte verhalen, ook heel erg ziek is geweest? Paviljoen drie.' Wat moet ik zeggen? Het lijkt wel of ik een bezoek aan een ziekenhuis breng en de verpleegsters me de status van de patiënten één voor één voorhouden. Ik ben geen dokter, geen psychotherapeut, geen gebedsgenezer. De schrijvers zwijgen omdat ze maar één onderwerp kennen: Suriname. Suriname was hun protagonist, anta-

gonist, tritagonist. Andere rollen schreven ze niet uit. De schrijver schreef en dichtte over Suriname, zijn slavenverleden, zijn wantoestanden, zijn toekomstdromen. Opbouw betekende zoveel als El Dorado, het goudland. Iedereen die aan de opbouw meewerkte, van de tandarts in de Herenstraat tot de zendeling onder de Trio-Indianen, deelde mee in de roes. Het was een periode van ongebreideld en naïef optimisme, van Jopie Pengels vertrouwenwekkend 'a moni kon', het geld is gekomen. Nihilisme en defaitisme waren onbekende begrippen, het land was jong, het stond aan de vooravond van zijn politieke ontwikkeling. Europa was oud en der dagen zat. Er is iets misgegaan. Ook de schrijvers vragen zich af wie roet in het eten heeft gegooid, wie het dodelijke gif in de heroïne heeft gemengd.

Eén schrijver heeft begrepen dat het zo niet langer gaat. Edgar Cairo schrijft over een Suriname, dat hij zelf heeft gecreëerd. Hij stampst zijn universum uit de grond en bevolkt het met creoolse vrouwen, boeiers (homo's) en bonoeman (medicijnmannen). Hij maakt de schepping in zes dagen geloofwaardig. Zijn Suriname zal de atoombom van De Rooy wel overleven. De regels van de o, zo zieke Bernardo Ashetu zullen, naar ik hoop, op hem nooit van toepassing zijn:

Hoe is het mogelijk
Victor
dat wij hier bij de zon
zo sidderen
in de korjaal...

Trefossa en zijn 19 gedichten

Omgaan met Henny de Ziel, de dichter Trefossa, betekende je schuldig voelen. Schuldig in de zin dat je gemakkelijk leefde, at, dronk en sportte, terwijl alles hem pijn scheen te doen. Dat gaf hem iets zorgelijks en verkrampst, alsof hij een maaglijder was. Eerst veel later ben ik te weten gekomen dat hij een aangeboren hartafwijking had, waaraan hij ook is gestorven. Het allerongelukkigst zag hij eruit in de tijd dat hij directeur van het Cultureel Centrum Suriname (CCS) was geworden, zo omstreeks 1956.

In die dagen beheerste dit overkoepelende lichaam het hele culturele leven. Het was een zusterinstelling van de Stichting Culturele Samenwerking (STICUSA) te Amsterdam, van wie ze ruimschoots geld en goederen ontving. Zodoende was ze in staat een machtspositie in te nemen ten opzichte van andere groepen, die, uit wat voor overwegingen dan ook, hun zelfstandigheid wilden bewaren en niet uit die ruif wilden eten. De in 1916 geboren De Ziel stamde uit de gelederen van Eddy Bruma's 'Wi Egi Sani', die een eigen nationalistische cultuurpolitiek nastreefde los van Statuut en STICUSA. Eddie Wessels, de actieve voorzitter van het CCS, kon in zijn handjes klappen dat het hem gelukt was zo'n algemeen gezien iemand uit die beweging te rekruteren. De Ziel mocht een opleiding voor bibliothecaris in Nederland gaan volgen en kreeg, toen hij terugkeerde, de baan van directeur van het CCS aangeboden. Groter tegenstelling dan tussen Wessels - directeur van ESSO, een op de westerse cultuur en vooruitgang gericht man, dirigent van het Philharmonisch orkest dat Haydn niet onverdienstelijk ten gehore bracht - en De Ziel was niet denkbaar. Wessels was een doener, De Ziel een mijmeraar. Wessels wilde de achterstand van Suriname op allerlei gebied zo gauw mogelijk

inhalen, wilde af van het slaven-verleden dat Suriname als een loden kogel achter zich aan sleepte, wilde hoogstens wat concessies doen als het om de adaptatie van een welluidend straatdeuntje ging. De Ziel boog zich over de niet vermoede rijkdom van een haast verdwenen, orale cultuur en kreeg meer en meer oor voor de taalmuziek van het geminachte Neger-Engels. De titel directeur was een weidse benaming voor een functie die heel weinig voorstelde. Zijn pogingen om het beleid om te buigen in een Suriname-centrische zin liepen op niets uit, hij was louter de uitvoerder van bestuursbesluiten en die hielden nu eenmaal in hoofdzaak import van westerse cultuur in. Het toch al smartelijke gezicht van De Ziel begon een vreemde grijns te vertonen. Geen wonder dat hij na een jaar, onder het mom van een zwakke gezondheid, ermee ophield en naar het onderwijs terugging.

Ik heb me vaak afgevraagd waarom Trefossa maar één bundel van 19 gedichten heeft geproduceerd en verder maar een handvol gedichten heeft nagelaten. De bundel *Trotji* (Voorzang) verscheen in 1957 als publikatie van het Bureau for Linguistic Research in Surinam van de Universiteit van Amsterdam. Jan Voorhoeve, nu hoogleraar in de Afrikaanse taalkunde in Leiden, zorgde voor een ritmisch-metrische vertaling van de gedichten. Er is een Surinaamse odo, gezegde: 'Ala ogri e tjari wan boen', alle kwaad brengt iets goeds met zich mee. De trip naar Nederland, die het CCS De Ziel had aangeboden, heeft een poëtische uitbarsting bij hem teweeggebracht. Terwijl zijn horizon zich verwijdde werd hij zich meer bewust, zoals dat wel vaker gebeurt, van zijn eigen achtergronden en het is vrij zeker dat de meeste van zijn gedichten in zijn Hollandse periode zijn ontstaan. Ik heb Voorhoeve gevraagd of hij deze 19 gedichten uit een veel groter aantal heeft geselecteerd. Nee, zei Voorhoeve, hij kwam bij me met welgeteld deze 19 gedichten.

In Suriname pleegt men het jaar 1957 te bestempelen als het geboortjaar van een eigen Surinaamse literatuur. Als dat zo is dan heeft Voorhoeve aan de wieg gestaan. Hij had kunnen volstaan met de ideeën van de oud-onderwijzer Koenders over het Neger-Engels een wetenschappelijke basis te geven, maar hij deed meer dan dat: hij werd een ijveraar voor een taal die tot nog toe enkel als een Assepoester-produkt, een soort pidgin werd beschouwd. Ik weet nog goed hoe hij op een avond een enthousiaste toespraak voor de radio had gehouden en ik daags daarna door een vrouw op straat werd aangesproken: 'Meester, wat hebt u gisteravond mooi gezongen.' Arme Voorhoeve.

Papa Koenders was de man, die tegen de historisch gegroeide assimilatie-politiek in het onderwijs te velde trok met zijn vier pagina's tellend maandblad *Foetoe-boi*, loopjongen, dat hij van 1946 tot 1956 redigeerde en volschreef. Hij wilde de neger zijn zelfrespect teruggeven en om dat te doen toonde hij aan dat zijn taal voor meer deugde dan om rijst en batjauw (gedroogde vis) op de markt te kopen. Om te bewijzen dat de taal geschikt was voor literaire expressie vertaalde hij een sonnet van Willem Kloos - 'Ik ween om bloemen in de knop gebroken' - en een paar strofen van Hélène Swarth. We raken daar nu niet meer kapot van, maar we moeten niet vergeten dat de taal buiten de deuren van de huizen aan de straatkant werd gehouden en alleen op de achtererven in de stad en op de grondjes in de districten in leven kon blijven.

Ik vermoed dat Koenders zichzelf niet als een revolutionair beschouwde. Hij was een ouderwetse vrijgezel met strikte leefgewoonten, die nooit gefotografeerd wenste te worden en van wie maar één piepkleine foto bestaat - als hij bij een bevriende familie, waar hij dagelijks kwam eten, de trap opgaat en even omkijkt. Koenders schrijft nog over de neger, niet over de creool, hij doet niet aan grensvervaging. Hij was zo

op de waardigheid van de neger gesteld, dat hij niets moest hebben van Jopie Pengel als kandidaat van de NPS voor de Staten van Suriname, omdat Jopie in zijn jongensjaren voor een of ander licht vergriep met de politie in aanraking zou zijn gekomen. Pengel was niet de volksjongen waar hij zich voor uitgaf, zijn vader was onderwijzer en de bourgeoisie van het land bestond uit onderwijzer, geneesheer, praktizijn en landmeter.

Eddy Bruma, Trefossa en Johanna Schouten-Elsenhout, de 'grandma Moses' van de Surinaamse poëzie, zijn ondenkbaar zonder de pioniersarbeid van Koenders. In het boek *Ala poewema foe Trefossa* (Alle gedichten van Trefossa), uitgebracht door het Bureau Volkslectuur te Paramaribo in 1977, staat een levensbeschrijving van De Ziel door zijn vriend Klimsop. Klimsop citeert herhaaldelijk uit de in het Nederlands geschreven dagboeken, die De Ziel van jongsaf heeft bijgehouden. Omdat het boek in Nederland niet te krijgen is - hoe staat het eigenlijk met het cultureel akkoord tussen Nederland en Suriname? - en ik er dus niet naar kan verwijzen, citeer ik op mijn beurt een dagboeknotitie van De Ziel uit de crisisperiode van de jaren dertig. Hij kan als onderwijzer geen werk vinden en besluit om verpleger te worden:

19/1/36

Gisteravond slechts 3½ uur geslapen. Worstelde met de vraag of ik goed of slecht gedaan had met te besluiten in dienst te gaan. Bleef tenslotte bij m'n besluit. Want juist dezer dagen kwam geweldige drang in me op om te werken en geld te verdienen, omdat ik niet langer kan aanzien de armoede en ellende, waarin moeder verkeert. En deze dienst was ook niet een grijpen wat je grijpen kunt, integendeel mijn beginsel zat erin. Ik had nl. altijd gehoopt met mensen om te gaan en niet met dooie dingen. In 't hospitaal nu kan ik met mensen omgaan; ook minder poëtisch werk moeten doen, maar wat

geeft dat. Misschien zelfs dat verpleger beter is dan onderwijzer, want om met de jeugd om te gaan moet men zelf toch ook een jeugd, een zonnige jeugd gehad hebben. Men begrijpt dan de kinderen beter. Maar helaas, waar is mijn jeugd, mijn zonnige jeugd. Ik heb er geen. Altijd stil geweest en ouwelijk. Misschien voordat ik naar 't internaat ging, dus voor mijn 13e jaar, dat er nog wat frisheid was, maar nadien was 't ook gedaan er mee. Het weten dat ik kosteloos op 't internaat was, kosteloos de mulo bezocht, kortom alles kosteloos kreeg, deed me mijn uiterste best doen om nooit ook maar iemand te mishagen. Dit had tot gevolg dat ik me krampachtig binnen mezelf hield. Nooit met anderen speelde, vooral niet als ze ondeugende streken uithaalden. Van nature wat sentimenteel hield ik me graag bezig met 't lezen van gedichten en dan liefst gedichten over lijden, graf en dood. De uitgeschalde juichende pret in kinderversjes, enz. kende ik niet, voelde ik niet. Toch wilde ik met mensen omgaan en onderwijzer worden. Door een diepgaande studie zou ik in de jeugd kunnen dringen. En nu wordt mij aangeboden met mensen om te gaan, niet speciaal met kinderen, maar met zieken. Dit zou waarschijnlijk beter samengaan met m'n karakter. Kan ik dan hier niet spreken van hogere leiding? Ik blijf bij m'n besluit, ik word verpleger.

Na zon citaat kan de levensbeschouwing tot een minimum beperkt blijven. De Ziel was niet alleen een gelovig lid van de Surinaamse Broedergemeente, de Hernhutters, hij bezat, dat is duidelijk, de roeping om te dienen. Dat maakte dat hij begon te tobben toen vrienden en gelijkgezinden van vroeger het met de idealen niet meer zo nauw namen en zich ontpopten als materialisten. In 1969 ging hij met ziekteverlof naar Holland. Beter is hij niet meer geworden. In het herstellingsoord Zonneduin leerde hij Hulda Walser, een Zwitserse, kennen, met wie hij, negen maanden voor zijn dood, in 1975 is getrouwd, hun beider eerste en enige huwelijk. In 1973, als de berichten over de op handen zijnde onafhankelijkheid hem bereiken, veert

hij op. Het lukt weer, heeft hij, volgens Hulda, als een kind zo blij uitgeroepen, toen hij 'Hoemor in èksèlsis' klaar had, een bijna oneerbiedig religieus vers. Hoewel hij de sonnetvorm blijft hanteren, worden zijn woordvormingen en beelden speelser. Hij had graag een volksdichter willen zijn, maar behalve het volkslied dat hij heeft herschreven en waaraan hij een couplet heeft toegevoegd, is zijn poëzie nooit echt populair geworden. 'Ik heb met mijn gedichten willen bewijzen dat je abstracte begrippen ook in het Sranan tongo kan uitdrukken,' zei hij tegen me. Het is alsof je de echo van Koenders hoort. Hij heeft met *Trotji* zijn dichterschap bewezen en de enige manier waarop hij dat kon doen was te rade te gaan bij de 'gronmama', de grondmoeder, die volgens het volksgeloof in ieder stuk van de Surinaamse grond woont.

'mi a no mi
solanga j' n' e bari
f' prisir ofoe pen
na ini mi sten.'

(ik ben niet ik / zolang jij niet schreeuwt / van genot of pijn / in mijn stem.)

Hij schreef vanuit zijn eigen achtergrond en cultuur, hij schiep woorden, verbond archaïsmen uit het bosland met modern stadsjargon, hij vond een ritme dat paste bij dit dansgrage Westindische land. Ik acht het waarschijnlijk dat hij in de twee sleutelgedichten, 'Om als een pijl de huid van de tijd te doorboren', niet zijn lijfelijke moeder, tot wie hij in een gecompliceerde, ietwat plichtmatige verhouding stond, te hulp roept, maar de gronmama.

Eigenlijk staan we bij Trefossa voor een raadsel. Hoe kwam deze onderwijzer, die een ouderwetse smaak had, van Kloos

en Verwey en Guido Gezelle hield, aan de inspraak van het vrije vers? Paul Rodenko veronderstelde in zijn recensie in de *NRC* dat Trefossa goed thuis moest zijn in de moderne Spaanse poëzie, die van Alberti, Lorca, Guillén. Ik ben bang dat hij het aan het verkeerde eind heeft: Trefossa kende die poëzie niet of nauwelijks. En daarom blijf ik me afvragen hoe het mogelijk is dat zijn muze hem niet heeft voortgejaagd om op die wijze door te gaan, met te kreunen voor mijn part. Ik geloof niet in de remmende werking van zijn zelfkritiek, ik geloof niet in dat getob over het morele verval, ik geloof zelfs niet in zijn ziekte als oorzaak daarvan. Ik denk dat Trefossa zocht en streefde naar iets bijna onbereikbaars, waarvan wij alleen de vage omtrekken kunnen vermoeden.

'misschien eens, eens / zal mijn mond openbreken / om te spreken tot eenvoudigen twee woorden / die, als zij zijn uitgegroeid, rijpe sterren zullen afwerpen, / die ik nu zoek.'

Wat stom van mij om het niet bij het begin al te zeggen: Trefossa was een absolutist.

Helman in ballingschap

Albert Helman heet van zichzelf Lichtveld, Lodewijk Alphonsus Maria, en dan weet je het al. Hij is in 1903 in Paramaribo geboren, gaat op de Paulusschool, leidt tot vreugde van frater Anselmus al vroeg een jeugdorkest, wil priester worden en vertrekt daartoe op achttienjarige leeftijd samen met een Chinese vriend, die een zelfde roeping voelt, naar Holland. Het feest gaat niet door, beiden haken af, de Chinees wordt een zeer bekwame dokter, die twee van mijn kinderen ter wereld heeft geholpen. Lichtveld wordt Helman, de renegaat. Had hij doorgezet, dan was hij misschien de eerste creoolse paus geworden, een verlichte fanaticus, die het de nazi's erg lastig zou hebben gemaakt en duizenden joden zou hebben gered. Het heeft niet zo mogen zijn.

Eenmaal in Nederland schrijft hij *Zuid-Zuid-West* en *De stille plantage* en verschaft Suriname daarmee een plaats in de literatuur.

Vraag: Welke literatuur, de Surinaamse of de Nederlandse?

Antwoord: De Nederlandse.

Vraag: Hoe zit het dan met de Surinaamse?

Antwoord: Er bestond in die dagen geen Surinaamse literatuur.

Een of twee boeken die in Suriname spelen, ook al zijn ze geschreven door een Surinamer, betekenen nog niet dat er zo iets als een Surinaamse literatuur bestond. Daartoe heb je een follow-up nodig, een literair klimaat van schrijvers en lezers.

Surinamers waren geen analfabeten, verre van dien. Er waren leesbibliotheken; ik herinner me de Koloniale Bibliotheek, die van de Loge Concordia, van de katholieke gemeente, van de Stadszending. Mijn grootvader las 's middags in zijn hangmat

altijd Franse toneelstukken, die als bijlagen, in het weekblad *Illustration* verschenen. De praktizijn R.D. Simons, later inspecteur van het onderwijs, hield afwisselend lezingen over Jacques Perk en de verborgen betekenis van Surinaamse hoofddoeken. Edgar Mittelholzer kwam als verslaggever met de voetballers mee uit het naburige British Guyana - nu de Coöperatieve Republiek Guyana - maar niemand had er enige notie van dat hij een schrijver in de dop was. Schrijven was het metier van krantenmensen, zoals Kraan, P.A. May, Morpurgo, Wijngaarde. Men hield zich erg bezig met wat zich in de Staten van Suriname afspeelde en trok van leer tegen de gouverneur of de procureur-generaal, de tweede man van het land. Aan het koloniaal bestel als zodanig werd niet getornd, onder de vleugels van de koningin, de oema-fowroe, de vrouwelijke vogel, voelde men zich veilig. Over het algemeen bestond er een redelijke mate van vrijheid van drukpers. Klachten wegens belediging kwamen veel voor. Een geliefd middel om het hart te luchten was ook het schrijven van een brochure.

Lichtveld kan er van meepraten. In de oorlog bevond hij zich in Nederland, waar hij een belangrijk aandeel in het kunstenaarsverzet heeft gehad. Vandaar wordt hij naar Suriname geroepen om deel uit te maken van het College van Algemeen Bestuur, Suriname's eerste kabinet. Hij kreeg twee portefeuilles onder zich, die van Onderwijs en die van Volksgezondheid. Het kabinet kwam ten val op de zogenaamde hospitaalkwestie, een onverkwikkelijke zaak, die ik niet zal oprakelen.

Lichtveld hield in de Staten een rede van een paar uur, waarin hij zijn voornaamste tegenstander, dokter H. van Ommeren, met de grond gelijkmaakte. Dat was in strijd met de ongeschreven grondregel van het Surinaamse gedragsspatroon, waarbij het vloeren van de tegenstander gepaard moet gaan met een zeker medelijden, het 'ke poti' (och, arme) systeem. In het vuur van zijn rede zei hij dat de familie Van Ommeren

erfelijk belast was. Dat nam men niet. Dat had hij niet mogen zeggen. Het kabinet trad af, Lichtvelds politieke rol was uitgespeeld. Door dezelfde mensen die hem eerst als een nieuwe heiland hadden binnengehaald, werd hij nu angstvallig gemeden. Het pleit voor zijn lef en vasthoudendheid dat hij toen niet onmiddellijk de boot naar Holland heeft genomen en wegwezen heeft geroepen. Dokter van Ommerens reactie was een brochure: 'Onrecht door macht vergaat door recht'.

Wat bracht de mensen in Suriname ertoe om Lichtveld als een verloren zoon weer binnen te halen? Hij was zich onmiddellijk na de oorlog actief met het lot van Suriname gaan bezighouden. Hij zat met Wim Salm van de uitgeverij De Brakke Grond in de redactie van het maandblad *El Dorado*, waarin de politieke en staatkundige toestand van Suriname werd besproken. De toekomstige minister van Onderwijs gaf in dat blad als zijn mening te kennen dat het Neger-Engels niet geschikt is voor eenheidstaal. 'Men zal moeten komen tot een eenheidstaal, die door allen wordt gebruikt en het volk in contact brengt en houdt met de gehele wereld.'

Op een zaterdagmiddag, om precies te zijn op 17 augustus 1949, nemen zijn vrienden afscheid van hem in het Internationaal Cultureel Centrum te Amsterdam. In *El Dorado* staat er een verslag van dat aantoont dat remigratie ook toen al een heel ding was.

Lichtveld heeft me eens verteld dat zijn mentor in het revolutionaire Mexico, waar hij na de burgeroorlog in Spanje, die hij aan de zijde van de Republiek meemaakte, was terechtgekomen, hem al had aangespoord om zich te gaan inzetten in eigen land. Toen was de tijd er nog niet rijp voor. Uit de bezetting van Nederland stamt een vers in het Sranan tongo vol verlangen en heimwee naar Suriname. Het ministerschap is daaruit voortgevloeid. Na zijn politieke debacle schrijft hij

De laaiende stilte, een verbeterd vervolg op *De stille plantage* met nauwelijks gecamoufleerde uithalen naar zijn gehate tegenstanders Buiskool en Findlay.

Lichtveld is een man die de dingen van zich af kan zetten. Hij zet zich geestdriftig in voor een nieuw tijdschrift, *Vox Guyanae*. In de redactie zitten ook zijn vriend Wim Salm, die een drukkerij in Suriname is begonnen, en Jaap Meyer, leraar geschiedenis op de door Lichtveld opgerichte eerste middelbare school, de AMS, en vader van de dan nog jeugdige Ischa. De redactievergaderingen zijn bij Lou thuis. Hij weet de financiering voor elkaar te krijgen door totaal ongeïnteresseerde zakenlieden, van Radakishun tot Femandes, een bedrag van f 100 in een fonds te laten storten. Hij zelf schrijft het redactionele openingsartikel, 'Het daghet in het Westen' (mei 1954).

'Er is een hunkering naar "eigen". Dat is: zich geheel toegeëigende cultuur, waar deze ook vandaangehaald, hoe deze ook op eigen bodem verwerkt moge worden.'

'Bewustwording is ten slotte ook zelfregistratie.'

Het noodlot heeft gewild dat deze redactionele vriendenkring al spoedig uit elkaar zou vallen. Op een middag verschijnt Jaap Meyer, rood verbrand en door en door bezweet, op de redactievergadering. Zijn woordenvloed is niet te stuiten. Hij heeft voor het eerst van zijn leven een Indianendorp bezocht en spuit meteen een theorie over de herkomst van de Caraïben. Een paar glazen koude limonade brengen hem tot bedaren.

Een paar maanden later komt hij bij me binnenstuiven met een knipsel in zijn handen. Het is een stukje van Lichtveld in *Het Parool*, waarin hij de spot drijft met Brammetje, die in een oogwenk alles van Suriname meent te weten. Meyer

herkent zich in deze Brammetje en beschuldigt Lichtveld van antisemitisme. Meyer treedt uit de redactie en verwacht van mij dat ik het ook zal doen. Ik lees het stuk, haal me de scène voor de geest. Het is een onaardig stuk, ja, dat wel, en Brammetje had misschien beter Kareltje kunnen heten. Maar antisemitisch? Lichtveld antisemitisch? Onzin. Geen van de redactieleden volgt Meyers voorbeeld. We gaan verder.

Maar de klad zit erin. Tussen Lou en Wim Salm botert het al lang niet meer. Lichtveld is directeur van de Volksuniversiteit geworden tegen f 250 per maand en Salm is onderdirecteur tegen f 100 per maand. Salm heeft moeilijkheden met de drukkerij gehad en zit financieel aan de grond. De f 100 is een uitkomst. Bij vertoning van dia's tijdens een lezing valt Salm uit tegen Lou en noemt hem een oude lul, oude hoer of iets dergelijks. Lou eist dat hij zijn excuses zal aanbieden. Hij doet het niet en geeft zijn functie prijs.

De genadeslag valt als Lou Salm en mij betreft bij het schrijven van teksten voor een vaudeville. Als Lou verneemt dat ik voor mijn eigen toneelclub een gedicht heb geschreven, dat gedanst moet worden en met trommen begeleid, beschuldigt hij me van plagiaat vanwege die trombegeleiding. Een beroep op O'Neills *Emperor Jones* en de teksten van Aimé Césaire, de grote dichter uit Martinique, richt niets uit. Lou treedt uit de redactie.

Lou Lichtveld versleet zijn vrienden in zijn Surinaamse jaren in een niets en niemand ontziende slijtageslag. Zijn verwachtingen had hij gesteld op het Surinaams Passiespel, waarvoor de STICUSA voor veel geld een openluchttheater deed bouwen. Vierhonderd personen deden eraan mee. Er zou een Surinaamse traditie worden gevestigd, een humane Westindische tegenhanger van Tegelen en Oberammergau. De uitvoering was indrukwekkend, er kwam een groot aantal voorstellingen. Wim Salm, die zich nu in het leven hield door hoorspelen te verzorgen

voor radio Apintie en praatjes over veilig verkeer hield, is nooit gaan kijken. Het openluchttheater, dat door een speciaal daartoe in het leven geroepen stichting werd beheerd, rotte in het vochtige klimaat van Suriname snel weg.

Onderwijl was er in Suriname een proces op gang gekomen om Helman als Surinaamse schrijver uit te bannen. In 1962 kon Johan Leefmans in *Mamjo*, het blad van de Surinaamse studenten in Nederland, nog schrijven: 'Mijn vader was (nu ongeveer vijftien jaar geleden) nogal weg van Multatuli... Helmans *Zuid-Zuid-West* bracht mij in vervoering. Ik moet hierbij vertellen dat ik het thuis las. Op school werden noch Multatuli noch Helman erg gewaardeerd. Multatuli stond waarschijnlijk op de index en Helman zou ooit geschreven hebben: "U God wil ik vernietigen!" en het verschil tussen dichterlijke werkelijkheid en de ontologische was blijkbaar niet tot onze leermeesters doorgedrongen.'

Jozef Slagveer daarentegen schrijft in het Suriname-nummer van *Contour* (september 1966) een protestgedicht in de vorm van een brief aan Eddy (Bruma) tegen Alcobert Helverlogenman. Dat is een samentrekking van Albert Helman en de in het Nederlands schrijvende Corly Verlooghen.

Daarom beste Eddy is
Alcobert Helverlogenman
 geen uitzondering.
 Hij is het product van de
 z.g. moederlandse cultuur
 en een goede Nederlandse schrijver,
 maar voor de Surinamer
 niet aanvaardbaar
 als exponent
 van de Surinaamse cultuur;
 hij heeft geen positieve bijdrage geleverd

tot de Surinaamse literatuur.
Alcobert Helverlogenman
 is één van de grootste reactionairen
 de mensen die behoren tot
 de zwarte koloniale elite.

Leo Ferrier maakt het in zijn roman *Atman* nog mooier. Het werk van Helman moet in Suriname worden verboden. 'Daar leven negers in die slaven zijn en dat ook blijven.' Dobru verwijt Helman dat de neger in *De stille plantage* geen persoon is maar object. Tevergeefs noemen Bea Vianen en de dichter Shrinivasi hem hun meester. Het evenwicht wordt eerst hersteld als Frank Martinus Arion, die in Suriname bij het onderwijs werkt, een studiedag aan hem wijdt en hem in een gloedvolle voordracht als de eenzame jager de plaats gunt waar hij recht op heeft.

Helman mengt zich niet in het strijdgewoel dat zich uitsluitend tot *Zuid-Zuid-West* en *De stille plantage* beperkt. Voor het andere werk van Helman heeft men geen oog of men kent het eenvoudig niet. Suriname krijgt hem niet meer te zien, heeft hij zich voorgenomen, en geen enkele eervolle uitnodiging, geen enkel vakantievooruitzicht kan daar verandering in brengen.

Toch heeft de eenzame jager geen afscheid genomen van zijn jachtterrein. Als hij wordt aangezocht om de tekst te schrijven voor een historisch prentenboek van de Guyana's, gaat hij er weer voor zitten. Een man met een universele geest buigt zich aan het eind van zijn leven over dat verdomd ondankbare plekje op de kaart van Zuid-Amerika, dat hem niet hebben wou. Hij is de balling gebleven, die aan zijn eerste boek *Zuid-Zuid-West* in 1926 het motto uit Dante's *Goddelijke Comedie* meegaf: '... hoe bitter het brood van een ander smaakt en hoe zware weg het is, andermans trappen op en af te gaan.'

In memoriam Wim Salm (1901-1963)

Nu Wim Salm gestorven is, valt het mij moeilijk over hem te schrijven. Want hij was boven alles levendig, vaardig, enthousiast, niet naar de dood nog toegegroeid, als ik het zo mag uitdrukken. Zijn interesse, zijn warmte, ja, zijn liefde golden Suriname. Dat is gebleven tot het einde toe. Geen enkele desillusie, geen grote of kleine teleurstelling had hierop ook maar enige invloed. Suriname was zijn bijbel: de bomen, de rivieren, de grond, de taal, maar vooral de mensen waren bijna heilig voor hem. Niet zo maar als boom, of als mensen om het even, nee, het was de nauwe diep gewortelde binding met zijn Suriname, die alles kleur gaf, die daarmee verbonden was, die een droom schiep en in leven hield. In deze innige relatie tot zijn Suriname creëerde hij een werkelijkheid, die misschien in de ogen van anderen, minder begenadigden, geen werkelijkheid was, althans niet zo rond, zo volledig, zo af.

Zo stond dus Wim Salm in het leven, realist in de zin van creatief denkend mens én dromer. Heeft de laatste overwonnen? Ik weet het niet, de balans van zijn leven wordt niet door mij, die zijn vriend was, opgemaakt. Hij kwam omstreeks 1950 vanuit Amsterdam, waar hij jarenlang uitgever was geweest, naar Suriname terug, vol initiatief en plannen om daadwerkelijk mee te werken aan de opbouw van het land. Die opbouw had hem altijd al bezig gehouden, ook in de tijd van de grote inertie, toen Suriname, lijdend en terneergeslagen, nog als een land dat opgegeven was, werd beschouwd. Hij werd deelgenoot van groeperingen, die zich in nieuwe vorm met de toekomst van Suriname bezighielden, hij dacht reeds in termen van 'planning' lang voordat er een Planbureau was, hij voorzag en profeteerde een ontwikkeling en een aanpak op economisch en cultureel gebied, die in vele opzichten merkwaardig juist

genoemd mag worden. Uit die tijd stamt het bekende tijdschrift *El Dorado*, waarin hij een belangrijke rol vervulde.

In Suriname liep, bijna vanzelfsprekend zou men achteraf kunnen zeggen, alles anders dan hij zich had voorgesteld. De impuls tot opbouw was er wel, maar niet zo gericht als hij zich die had gedacht; het idealisme dat aan een nieuwe dageraad vooraf moet gaan, was aanwezig, maar niet onbezoedeld door politieke compromissen en persoonlijke tekortkomingen; het vanuit de verte proclameren van een eigen cultureel klimaat stootte op een gunstige voedingsbodem, die echter nog oneindige bewerking nodig had.

Opbouw, dat is versnelde evolutie, is een vreedzame vorm van revolutie. Wie meent dat er daarbij geen slachtoffers vallen, denkt verkeerd. Ze vallen weliswaar niet op een militant strijdtoneel of als bij voorbaat gedoemde slachtoffers van speciaal daartoe opgerichte tribunalen. Ze sterven als vermoeide, uitgebluste en teleurgestelde mensen. Hun enthousiasme, hun aanwezigheid was even voelbaar, maar is niet gebleven. Hun belang moet afgelezen worden uit een rapport, een nota, een naslagwerk.

Bij Wim Salm daarentegen bleef alles even levend. Tegenslagen wekten nieuwe impulsen, zijn liefde voor het land en zijn mensen nam niet af, werd eerder groter, rijker. Zij was in zo'n overvloed aanwezig, dat hij ervan kon geven aan anderen, dat hij haar niet kon uitdragen in zijn ambteloze voorlichting over Suriname, die hij, in enge vriendenkring, in verenigingsverband, in radio en tijdschriften om zich heen verspreidde. Hij is redacteur, tevens mede-oprichter, geweest van *Vox Guyanae*, hij bewerkte 'Boefje' tot de Surinaamse vagebond 'Sjinnie', dat een ongelooflijk succes op de planken van Thalia beleefde, hij was bestuurslid van talrijke culturele organisaties, geliefd radiospreker, uitgever nog wel eens, raadgever in de meest uitgebreide zin.

Er ging een grote-stimulerende invloed van hem uit. Op

zijn nimmer aflatende speurtocht naar de latente mogelijkheden van dit land en zijn bewoners ontdekte hij sluimerende talenten en krachten, verhoogde eigen werkzaamheid, bracht het gevoel van eigenwaarde aan de twijfelenden bij. Sommigen noemden hem, min of minder vergoelijkend, een groot kind, omdat hij niet voldoende tastbaars - in materiële zin dan, wel te verstaan - tot stand heeft gebracht. Laat mij dan besluiten met te zeggen dat de wonderlijke, ondefinieerbare, ongeschokte levensvreugde van een kind in hem was, dat die, geconfronteerd met de Surinaamse realiteit, in hem niet opgedroogde, maar integendeel telkens weer opnieuw en verrassender ontloek. Tot blijdschap van zijn vele vrienden en talloze anderen, landgenoten vooral, die allen iets, de een wat meer, de ander wat minder, aan hem daarvoor verschuldigd zijn.

In memoriam Cola Debrot (1902-1981)

Toen Cola Debrot als eerste Antilliaan tot gouverneur van de Nederlandse Antillen werd benoemd, moet hij zich de eerste dagen als een kat in een vreemd pakhuis hebben gevoeld. Ik weet nog goed dat ik, toevallig op doorreis, door hem werd uitgenodigd om te eten in zijn ambtswoning, het gouverneurshuis, in het Fort Amsterdam. Estelle, zijn vrouw, was nog niet gearriveerd en hij zat er in zijn dooie eentje. Na een paar schildwachten, mariniers te hebben gepasseerd, werd ik bij hem toegelaten. De woning was nog niet ingericht. Het isolement waarin de pas benoemde gouverneur verkeerde deed denken aan een huis van bewaring met het marinepersoneel als bewakers. Cola liet mij in de galerij de geschilderde staatsieportretten van zijn voorgangers zien, die vanuit goudbestikte kragen op ons neerkeken.

Toen het tijd werd om op te staan - het zal omstreeks middernacht zijn geweest - vroeg ik Cola of ik een taxi kon opbellen. Deze eenvoudige vraag veroorzaakte een lichte paniek, Cola had er gewoon geen idee van hoe je op dit uur zonder bijstand van de adjudant een taxi naar het paleis moest dirigeren. Ten einde raad stopte hij mij een bankbiljet van tien Antilliaanse guldens in de hand, zei tegen mij om buiten de poort naar een taxi om te zien en gaf mij de goede raad om voorzichtig te zijn bij het passeren van de wachtposten.

Waarom vertel ik dit? Omdat eruit blijkt dat ook in het werkelijke leven Cola soms opereerde in een klimaat van onzekerheid. Dat is het klimaat van waaruit zijn indrukwekkende roman *Bewolkt Bestaan*, dat in 1948 uitkwam, voortspruit.

In een bespreking bij de tweede druk van het boek heb ik het een romantisch leerboek van de psychiatrie genoemd. Cola vond dit een passende omschrijving. Telkens, als hij mij

opbelde vanuit het Rosa Spier-huis in Laren, kwam hij daarop terug. Verheugd als hij was voor de hernieuwde belangstelling voor zijn persoon en zijn werk, moet het toch een teleurstelling voor hem zijn geweest dat juist dit boek, zijn magnum opus, zo ongelezen en onbegrepen is gebleven. 'Alleen Estelle heeft het kunnen lezen,' grapte hij.

Bij de dood van Cola komen twee facetten van zijn kunstenaarschap naar voren, zijn Antilliaanse en zijn Nederlandse, beter nog Europese, instelling. In het Nederland van voor de oorlog neemt hij deel aan het literaire leven, is redacteur van *Criterium* en van *Werk*. Maar essentieel blijft voor hem zijn Antilliaanse achtergrond, al betekenen de Antillen voor hem meer dan alleen maar de zes eilanden, die toevallig de Nederlandse Antillen vormen. Zijn belangstelling strekt zich uit tot de dichters van de Spaans sprekende eilanden, Cuba, Santo Domingo en Puerto Rico, van de Franstalige, Haïti, Guadeloupe en Martinique en van de talloze Engelstalige. Hij is in cultureel opzicht een ambassadeur van een niet-bestaande Westindische federatie, hij is een dichter die in het Spaans droomt, in het Hollands schrijft en in het Papiamentu babbelt. Hij is in zijn eentje de belichaming van Poetry International.

Nicolaas Debrot werd in 1902 op Bonaire geboren als zoon van een protestantse Antilliaanse vader en een katholieke Venezolaanse moeder. Op zijn veertiende jaar komt hij naar Nederland voor zijn opvoeding. Hij studeert rechten, later ook nog medicijnen. 'Hij wilde zijn handen gebruiken,' vertelt zijn vrouw, de danseres Estelle Reed, die hem meer dan vijftig jaar heeft begeleid, beschermd en liefgehad: 'Hij vond zichzelf zo onhandig.' Dat laatste moet heus wel zijn meegevallen, want hij had tijdens de oorlog een drukke fondspraktijk in Amsterdam-West.

De naam Cola werd hem in de groentijd in Utrecht gegeven. 'Nicolaas past niet bij een Antilliaan,' zei een ouderejaars tegen hem, 'voortaan heet je Cola.' En dat is zo gebleven.

Intieme mededelingen liggen niet voor het opscheppen in het werk van Debrot. Het is geen bekentenis-literatuur, het strikt persoonlijke is weggestopt, gaat schuil, is soms nauwelijks zichtbaar. De camouflagetechniek paste ook bij zijn persoonlijkheid. De man, die zo graag praatte en vertelde, gaf zichzelf zelden bloot. Wat hij over zichzelf losliet, kleepte hij meestal in in de vorm van een anekdote, een verhaal waar hartelijk om kon worden gelachen. Soms, in zijn kwatrijnen, onthult hij iets van het geheim.

Zwervers als ik, zij leren heen te zwerven
over de moeilijkheden van het leven.
Even vonkt iets als wanhoop in hun ogen,
maar met een kwinkslag is dit ras verdreven.

Cola heeft na de onlusten van mei 1969 op Curaçao een moeilijke tijd doorgemaakt. Het zwaarmoedige, melancholieke in zijn karakter, dat achter zijn beweeglijkheid, humor, esprit en spotlust niet zo opviel, heeft de schokwerking daarvan en van de verschillende reacties daarop, die ook zijn persoon betroffen, moeilijk kunnen verwerken. Toen hij na een lange inzinking weer was hersteld, heeft hij in 1974 nog een lezing gehouden voor het genootschap Caribiton. Om zijn fragiele gezondheid te sparen verzocht ik na de pauze de vragenstellers om het kort te houden. Het lukte niet, Cola ging uitvoerig en onvermoeibaar op alle vragen in. De oude veerkracht scheen te zijn teruggekeerd.

De laatste jaren werkte hij bij tussenpozen aan een historische roman. Fragmenten daaruit heeft hij mij deze zomer nog voorgelezen. De roman was af, maar Cola voegde er telkens iets aan toe. De finishing touch ontbrak nog volgens hem; die heeft hij dus niet meer kunnen aanbrengen. Een paar maanden voor zijn dood stuurde hij mij zonder briefje erbij het volgende gedicht, dat nu pas in zijn volle betekenis tot mij doordringt.

Het heet 'Maiquetía'. Dat is de naam van de ontstellend hete luchthaven aan de noordkust van Venezuela, een beproeving voor de reizigers.

In de straten van de hemel hebben wij ons verstand verloren en de wolkflarden en nevels hun vingers van filigraan En bij het ontwaken, de gloedhete aarde van Maiquetía zonder vader, zonder moeder, zonder broers, zonder zusters, zonder de Verloofde, zonder de Geliefden. O Maiquetía.

In memoriam Jan Voorhoeve (1923-1983)

Slag na slag treft Suriname. Vrijwel niemand heeft meer voor de ontplooiing van zijn eigen Surinaamse literatuur gedaan dan Voorhoeve. Hij heeft, toen geen sterveling meer een cent gaf om die Assepoester-taal, haar uit de achtererven en de kostgrondjes opgediept en een waardevolle plaats bezorgd. Zo iets doe je niet alleen door een proefschrift over die taal te schrijven en het officiële beleid, dat het Nederlands als alleenzaligmakend beschouwde, aan te vallen - daar komt meer bij kijken. Voorhoeve heeft bijbelvertalingen gemaakt. Hij heeft zich onder de Surinamers bewogen en aangevoeld dat ze op zoek waren naar hun identiteit. Zo kwam hij in contact met Eddie Bruma en diens culturele beweging 'Wi Egi Sani'.

Nog geen maand geleden vertelde hij me het verhaal van hoe een groep Surinaamse studenten in contact kwam met de Friese beweging. Anne Wadman en Fedde Schurer, redacteurs van het maandblad *Die Tsjerne* zagen in het opkomen voor een achtergestelde taal een gemeenschappelijke noemer. Ze boden hun daarom in hun tijdschrift de ruimte aan voor een eigen Suriname-nummer. Nu was Leiden in last. Want toen het aanbod was aanvaard bleek al gauw dat er geen in het Surinaams geschreven literatuur voorhanden was. Ja, Trefossa (Henny de Ziel) had een enkel gedicht in die taal geschreven en je had in Suriname de ijveraar voor die taal, papa Koenders, maar verder, ho maar. Naarstig toog men, zoals dat heet, aan het werk en waarachtig, het nummer kwam onder redactie van Voorhoeve en Bruma voor elkaar. Jan verkneukelt zich nog van plezier als hij me in een Chinees eethuisje het verhaal vertelt: 'Er was niets.' En dan te bedenken dat die eerste, oorspronkelijke bijdrage in het Fries uitkwam!

Daarna pas is de Surinaamse literatuur van de grond gekomen met dichters als Trefossa, Johanna Schouten-Elsenhout, Michaël

Slory. Men neemt algemeen als geboortjaar 1957 aan, als de bundel *Trotji* (Voorzang) van Trefossa uitkomt. Alweer heeft Jan aan de wieg gestaan. De bundel bevat een vertaling van zijn hand en een uitvoerige analyse. Een paar jaar later zit hij in de redactie van het in Suriname uitgegeven literaire blad *Tongoni*, dat slechts twee nummers beleeft, maar een stoot in de goede richting geeft. Aan wie stuurt de in Amsterdam studerende en door heimwee bevangen Slory zijn eerste verzen, van wie krijgt hij de eerste woorden van bemoediging? Alweer is het Jan, die met een zuiver gehoor voor de taal en haar muziek een jonge dichter aanspoort en de weg wijst.

In dit opzicht was Jan een gelukkig mens. Hij ontdekte een aantal waarachtige dichters en hij moet er zelf verbaasd over hebben gestaan dat uit 'het niets' in zo korte tijd zoveel goeds is voortgekomen.

Overigens is dat 'niets' van Jan betrekkelijk. Hij had het daarbij over de *geschreven* Surinaamse literatuur. Want tegelijkertijd wist hij als geen ander dat de werkelijke betekenis van het Sranan tongo in de orale, mondeling overgeleverde literatuur lag. Daarvan heeft hij in dat prachtige boek *Creole Drum* getuigd, een bloemlezing om van te watertanden. In Jans eigen woorden: 'De Surinaamse cultuur werd gevormd in de slaventijd door ongeletterden die op de rand van het bestaansminimum in onvrijheid en ontmenselijke verhoudingen zich een eigen identiteit schiepen.' Voordien had hij zich al gebogen over de koloniale literatuur: *Suriname, spiegel der vaderlandse kooplieden* - een historisch leesboek.

Ik hoor nog de stem van Jan, toen hij, jaren geleden, in Suriname een causerie voor de radio hield. Waar hij over sprak herinner ik mij niet meer, maar op een gegeven ogenblik was hij bezig een oud in vergetelheid geraakt liedje te citeren en ongemerkt ging hij in zijn voordracht over in zingen. Jan zong het lied en de oude mensen spitsten de oren: ja, dat was het lied dat ze bijna vergeten waren, dat ze niet aan hun kinderen

hadden doorgegeven, omdat die op school hun liedjes moesten leren uit *Kun je nog zingen, zing dan mee*. En ineens was daar die lange, slungelige, vriendelijke bakra, die, in hun eigen taal nog wel, het lied zong. En ervan genoot. Wat een plezier, wat een rijkdom, wat een gevoel van eigenwaarde heeft hij de mensen niet meegegeven. Zijn heengaan is een ontstellend verlies.

Cambodja

'Ik ben boeddhist,' zei een jongeman, 'ik geloof in reïncarnatie. Maar als ik word wedergeboren, dan hoop ik dat ik als kat of desnoods als rat terugkom, maar niet als Cambodjaan in Cambodja.' Zo'n uitspraak geeft de gemoedsgesteldheid weer van de honderddertigduizend vluchtelingen in het kamp Kao-I-Dang in Thailand, op nog geen acht kilometer afstand van de grens met Cambodja. In oktober 1979 kwamen duizenden uitgehongerde vluchtelingen Thailand binnen. Thailand, dat ze eerst als ongewenste vreemdelingen terug had gejaagd, wijzigde, onder internationale druk, zijn beleid en liet de mensen toe - als illegale immigranten weliswaar en zonder erkenning van enig recht, waarop ze zich zouden kunnen beroepen.

Veertig internationale hulporganisaties zorgden voor de rest, kampen van bamboe werden opgericht, voor voedsel, water, medicijnen en kleren werd gezorgd, hospitalen, scholen en speelplaatsen verrezen. Wie nu, tien maanden later, het kamp Kao-I-Dang bezoekt ziet een goed gevoede en geklede menigte mensen, die op het eerste gezicht geen bijster neerslachtige indruk maakt. De mensen hebben het er betrekkelijk goed. Ze kunnen in het kamp lezen, voetballen, allerlei muziekinstrumenten bespelen, manden vlechten, hout snijden. De kinderen kunnen er naar school. Er wordt zelfs door danseressen van het Koninklijk Ballet uit Pnom Penh, die zich onder de vluchtelingen bevonden, druk gerepeteerd voor een eerste openluchtuitvoering.

Maar nauwelijks ontwikkelt zich een gesprek, of het drama van het jongste verleden en de onzekerheid over de toekomst komen aan de orde. De keiharde, fanatieke wreedheid waarmee het regime van Pol Pot begin 1975 tot eind 1978 zijn ideologie aan de bevolking oplegde, is onvoorstelbaar. 'Het ging hem

om de kwaliteit, niet om de kwantiteit van de mensen. Als het nog langer was doorgedaan, zou er in heel Cambodja tenslotte maar één persoon zijn overgebleven: Pol Pot.' Het zijn bittere uitspraken, die ik hier citeer. Ik zou ermee door kunnen gaan, want deze klaagzang wordt in Kao-I-Dang, waar de meer geschoolden en gegoeden een onderdak hebben gevonden, in alle toonaarden aangeheven.

Het Vietnamese leger heeft hen bevrijd, maar tegelijkertijd van hun land een bezet land gemaakt. Ze peinen er niet over om onder het bewind van Heng Samrin, die door de Vietnamezen in het zadel is geholpen, een nieuw bestaan te gaan opbouwen. Het lijkt wel of ze maar één uitweg zien, emigreren naar een westers land, bij voorkeur Amerika of Canada. Engels wordt in het kamp dan ook gretig bestudeerd.

Het is overigens zeer de vraag of de gedroomde emigratie zal lukken. In Thailand zitten nog honderdvijftigduizend vluchtelingen van oudere datum, meest Laotianen. Dat heeft niet zo de aandacht van de wereld getrokken, evenmin als het feit dat een Vietnamees leger van naar schatting veertigduizend man met tanks en ander zwaar materieel na 1975 Laos is binnengekomen. Eerst toen op 15 juni van dit jaar (1980) een Thaise patrouilleboot van de Laotiaanse oever van de grensrivier werd beschoten en Thailand als represaille de grens sloot, kwam Laos in het nieuws. Laos is een doodarm land dat zijn voedsel en olie voor een deel uit Thailand betreft, en de grens met Thailand wordt over 1200 kilometer door de Mekong gevormd.

De Thaise regering koppelde dit incident aan de Vietnamese inval van een week later, toen twee grensdorpen onder de voet werden gelopen. Deze 'incursion' heeft de verhouding tussen Vietnam en Thailand op scherp gezet. En de hulpverlening aan Cambodja, die voornamelijk vanuit Thailand plaatsvindt, is daarbij ten nauwste betrokken. Twintig maanden na

de 'bevrijding' kan het land het niet stellen zonder de rijst en de zaaipaddie die door de buitenwereld worden verstrekt. Rusland levert zijn hulp direct aan Pnom Penh, de internationale hulporganisaties doen dat op twee manieren. Via de zogenaamde landbrug bij Non Chan, waar duizenden Cambodjanen te voet, te fiets of met karren zijn samengestroomd, komt de rijst Cambodja binnen en vindt zijn weg naar de verschillende dorpen en centra. Daarnaast wordt er vanuit Thailand voedsel per vliegtuig naar Pnom Penh gevlogen of naar de havenstad Kampong Som verscheept. Binnen Cambodja houdt UNICEF toezicht op de distributie. Rijst betekent zoveel als geld. Al heeft Heng Samrin het door Pol Pot afgeschafte geldstelsel weer ingevoerd, voorlopig blijft de rijst het produkt waardoor de waarde van het geld wordt bepaald.

Het internationale, in Bangkok zetelende Mekong-Comité, dat zich al jaren buigt over de waterhuishouding van de vier aan deze rivier grenzende landen - Vietnam, Cambodja, Laos en Thailand - heeft plannen klaarliggen voor de bouw van een grote stuwdam in Cambodja. Als het ooit zover mocht komen, kan het een land van overvloed worden. De meneer, die mij door het vrijwel verlaten, met grote kaarten behangen kantoorgebouw rondleidt, lijdt niet aan defaitisme. 'Rijst is de sleutel tot de welvaart van Zuid-Oost-Azië. Cambodja zou de hongerige magen van dit deel van de wereld kunnen voeden.'

De 130000 bewoners van Kao-I-Dang bestaan, om in de terminologie van het Rode Khmer-regime te spreken, uit 'nieuwe burgers'. Dat zijn degenen die op het moment van de Rode Khmer-overwinning op 17 januari 1975, de steden bevolkten. De meesten van hen waren de burgeroorlog en de Amerikaanse bombardementen op het platteland ontvlucht. Pnom Penh telde in die dagen ruim drieënhalf miljoen inwoners.

Na de communistische overwinning werden zij naar het platteland teruggedreven door de 'oude burgers', zoals de Rode

Khmer-strijders zichzelf trots aanduidden. De 'nieuwe burgers' werden onder leiding van de 'oude burgers' gedwongen een aanvang te maken met de wederopbouw van het land. Uit de verhalen van de bewoners in Kao-I-Dang valt op te maken dat de Rode Khmer-terreur niet in alle provincies even zwaar was. Met name in de oostelijke gebieden, aan de grens met Vietnam, ging het wat rustiger toe, ook al kon daar een kritische opmerking of boeddhistische verzuchting zwaar worden gestraft.

Een jongeman schetst me een beeld van zo'n verlicht regime. 'Iedere familie had toestemming er een paar kippen op na te houden. Wel was het ten strengste verboden ze voor eigen gebruik te slachten. Onze werkgroep was in een aantal eenheden verdeeld en iedere eenheid nuttigde de maaltijden gemeenschappelijk. Alles wat eetbaar was ging naar de gemeenschappelijke pot. Omdat mijn broertjes, zusjes en ik voortdurend over honger klaagden, slachtte mijn moeder stiekem een van de kippen, maakte er een krachtige soep van en zette die de kinderen voor. Het lekte uit. Moeder werd weggehaald. We zagen haar pas na een jaar terug. Ze zag eruit als een spook, uitgemergeld en met ogen die angstig in het rond dwaalden. Ze liet niets los over wat haar was overkomen en geen van ons durfde haar iets te vragen. We durfden elkaar nauwelijks aan te kijken.'

De ogenschijnlijk ontspannen sfeer in Kao-I-Dang blijkt pas goed bedrieglijk wanneer de Vietnamezen dicht in de buurt een aanval uitvoeren. Voor het geval dat zo'n aanval het kamp rechtstreeks zou bedreigen, is er een evacuatieplan opgesteld. Wat dat plan precies inhoudt is niet bekendgemaakt, maar vaststaat dat de vluchtelingen in het kamp zullen moeten blijven onder de hoede van de Thaise militairen op wie ze, om het zacht te zeggen, niet durven rekenen. Telkens wanneer er kanonschoten van over de grens te horen zijn en de mogelijkheid van een evacuatie naderbij komt, wordt de nervositeit voelbaar

en vragen ze in koor: 'Jullie gaan ons toch niet in de steek laten?' Hun vertrouwen in hulporganisaties is onbeperkt. Hoe kan het ook anders? Ze zitten in feite gevangen in een kamp waar ze niet in en uit mogen. De onzekerheid over wat er gebeuren kan als de Vietnamezen het kamp zouden binnenrukken, is overigens niet tot de vluchtelingen beperkt.

In het eenvoudig opgezette maar goed georganiseerde veldhospitaal, waar een jonge, vrouwelijke Franse dokter vrijwel dag en nacht te vinden is, wordt er door de verpleegkundigen openlijk over gepraat. Zij weten dat de medische staf, wat er ook gebeurt, op zijn post zal moeten blijven. Op een avond dat de spanning aan de grens weer hoog was opgelopen en het kanongebulder duidelijker was dan ooit, waren twee aardige verpleegsters, met wie mijn zoon en ik al eerder hadden kennismemaakt, zo overstuur dat ze aan zelfmoord dachten als de Vietnamezen het kamp zouden binnenvallen. Ze waren leerling-verpleegsters in Amerika toen ze zich als vrijwilligsters opgaven om voor een paar maanden onder vluchtelingen te werken, maar niemand had hen voorgehouden dat ze in een gevarezone terecht konden komen. Ze waren daar niet op voorbereid, vandaar hun paniecreactie. Toen de nacht zonder noemenswaardige incidenten verstreken was, de zon weer vroeg opkwam en de eerste ambulances met gewonden van de grens aan kwamen rijden, waren ze weer even monter en efficiënt als tevoren.

Het leven in zo'n kamp lijkt verder grotendeels te bestaan uit verwelkomingen en afscheid nemen. Een welkom voor de nieuwkomers - behalve wanneer die, wat een enkele maal voorkomt, gevluchte Vietnamezen blijken te zijn - en afscheid van die gelukkigen die een visum voor een westers land hebben bemachtigd, en van de hulpverleners, die meestal niet langer dan drie maanden in het kamp blijven.

Het nieuwste kamp, bij Nong Samet, vormt een schril contrast met de betrekkelijke orde en netheid van Kao-I-Dang.

In een open vlakte zie je een onafzienbaar aantal lage, dicht opeen staande hutjes, afgedekt met stukken blauw plastic. De bomen in de omgeving zijn gekapt om stokken te snijden waaraan het plastic kan worden opgehangen. Op de grond van zo'n hutje ligt een mat. Onder het afdakje liggen een paar potten en pannen, en voorts wat bundels met het hebben en houden van de vluchtelingen.

Het kamp is net vier dagen oud als wij er een kijkje komen nemen. Nong Samet is een zo genoemd 'grenskamp', een open kamp nabij de grenslijn, waar de vluchtelingen uit Cambodja vrij in en uit kunnen gaan. Dat wil zeggen: in de richting van Cambodja; het Thaise leger staat niemand toe dieper Thailand binnen te gaan.

Eigenlijk is het al het derde Nong Samet-kamp. Eerst lag het kamp vlak op de grens. Toen kwam het op bevel van het Thaise leger twee kilometer landinwaarts, om misverstanden met de Vietnamese troepen te voorkomen. Na de Vietnamese aanvallen aan de overzijde van de grens die op 23 juni begonnen, vluchtte een stroom van naar schatting tachtig- tot honderdduizend mensen dieper Thailand in. Het Thaise leger wist ze vijf kilometer verder landinwaarts tot staan te brengen, waar vanaf dat ogenblik het kamp 'neerstreek'. Zieken en gewonden werden afgevoerd en UNICEF zorgt dagelijks met tankauto's voor drinkwater. De vrachtauto die mij er bracht was volgeladen met dekens.

Hier en daar koken vluchtelingen een potje eten. Ik zie stalletjes van Thaise dorpelingen die munt slaan uit de verkoop van komkommers, papaya's, sigaretten en kippen. Een barbier heeft een stoel voor zijn tent staan en scheert in grote rust zijn klanten. Er hangt regen in de lucht. Straks zal de kampvlakte wel geheel blank komen te staan. De toestand zal dan nog beroerder worden.

Wij mogen dat niet afwachten. De man, die met de veiligheid van het hulppersoneel is belast, heeft bericht gekregen dat de Vietnamezen opnieuw een groot aantal vluchtelingen aan het opdrijven zijn. We moeten onmiddellijk weg, voordat de weg geblokkeerd wordt. Als het zover komt, zitten de vluchtelingen voor de zoveelste keer in de klem. Het Thaise leger verspert hen iedere mogelijkheid verder het land in te vluchten.

‘Ze zitten tussen de ham en de sandwich,’ zegt een Amerikaanse dokter tegen me.

Over weer een ander kamp, Sakeo, doen de wildste geruchten de ronde. Het zou in handen zijn van communistische Rode Khmer-strijders en de mannen zouden er gewapend rondlopen. Met een bus ben ik ernaar toe gegaan.

Het kamp ligt veertig kilometer van de grens en heeft het grootste aantal mensen ‘geleverd’ dat bereid was vrijwillig terug te keren naar Cambodja.

We kunnen rustig aannemen dat sinds de Vietnamese aanvallen in het grensgebied een eind is gekomen aan die ‘vrijwillige terugkeer’ naar Cambodja, die door de Thaise regering was verordineerd.

In Sakeo staat ons een Engelsman te woord. Hij huist in de hut die het Hoge Commissariaat voor Vluchtelingen er heeft opgetrokken. De terugkeer naar Cambodja is vrijwillig verlopen, zo verzekert hij. De ondervraging van de vrijwillige repatrianten vond plaats door personen van zijn organisatie en van het Thaise leger. Van de 24000 personen in het kamp zijn er 7000, vrouwen en kinderen meegerekend, teruggekeerd naar het door de Rode Khmers beheerste gebied aan de overzijde van de grens. In totaal zijn uit alle Thaise kampen slechts 9000 Cambodjanen naar huis teruggekeerd, aldus melden bronnen binnen het Hoge Commissariaat.

De Engelsman werkt al sinds februari in dit kamp en heeft nooit mensen met wapens zien rondlopen. Spanning heerst er

wel, zegt hij, en de mogelijkheid dat aanhangers van de Rode Khmer in het kamp druk hebben uitgeoefend om te vertrekken, sluit hij niet uit.

De bevolking van Sakeo bestaat voornamelijk uit rijstboeren. Het is de Engelsman opgevallen dat sinds het vertrek van de 7000 het kamp meer kleur is gaan vertonen. Tot voor kort droegen de mensen alleen zwart, de kleur van de Rode Khmer. Nu zie je overal in het kamp meer kleuren. Een wandeling door het kamp, dat een armoedige en verwaarloosde indruk maakt, laat me mensen zien die inderdaad niet allemaal in het zwart gekleed gaan. Het vertrek van de repatrianten en de zekerheid dat dit kamp binnenkort wordt opgeheven, verklaart wellicht de verwaarlozing.

In tegenstelling tot Kao-I-Dang, waar een groot aantal mensen rondloopt dat Engels of Frans spreekt, kost het me hier veel moeite iemand te vinden die mij verstaat. Een man van ongeveer veertig jaar blijkt goed Frans te spreken. Hij was magazijnbediende in Pnom Penh toen die stad in 1975 in handen van de Rode Khmers viel. Hij heeft de uittocht uit die stad meegemaakt en leefde met zijn familie drie jaren in een dorp onder het Rode Khmer-regime. 'Is uw familie hier in het kamp?' vraag ik beleefd. 'Ze zijn ter dood gebracht,' zegt hij en legt nog even uit: ze hadden wat rijst gestolen.

Hij vertelt dat er wel degelijk druk door de Rode Khmers op hen is uitgeoefend om naar Cambodja terug te keren. Dat verklaart de spanning in het kamp, waarover mijn Engelse zagsman het had.

Een jonge hulpverleenster vertelt mij dat ze de 7000 repatrianten heeft begeleid naar het dorp Taprik, aan de overzijde van de grens. Een mooi dorp, zegt zij, maar het bestaat enkel uit vrouwen en kinderen.

Vanuit het kamp Sakeo waren de repatrianten eerst met bussen naar de grens gebracht. Ze zijn vandaar te voet verder getrokken. In het kamp kregen ze voor hun vertrek nog een

voedselvoorraad, kookpotten, kleren, visnetten en landbouwwerktuigen om in Cambodja de grond te bewerken. Het vertrek verliep vrij kalm, aldus de hulpverleenster. Er was geen sprake van opgewonden revolutionaire toespraken of strijdliederen. Er waren opvallend veel kinderen onder de repatrianten.

De hulpverleenster heeft duidelijk haar twijfels over de mate van vrijwilligheid, maar weten doet ze het niet, zo zegt ze. Als ik bij mijn vertrek nog even het hospitaaltje vlak buiten het plaatsje Sakeo bezoek, toont een Japanse dokter mij drie zwaargewonden, die gisteren zijn binnengekomen: twee Khmers (Cambodjanen) en één Thaise boer. Ze hebben schotwonden. Van de ene Khmer is de kaak verbrijzeld, bij de ander moet een been worden afgezet. Ik vraag of dit gewonden van de grens zijn. 'Nee,' zegt de arts, 'ze komen uit het kamp Sakeo.'

India

Wie door India reist met zijn talloze tempels, heilige oorden, heilige koeien en zijn *sadhoes* (Sanskriet voor heilige mannen), krijgt het gevoel in een land te zijn waar de hindoe-goden al duizenden jaren een onbeperkte heerschappij uitoefenen. Het kost enige moeite om je te realiseren, dat India een sekuliere staat is en niet eens een staatsgodsdienst kent. Hindoeïsme is niet zozeer een geloof als wel een vorm van leven, zo heeft een wijs man het eens geformuleerd. Je zult, als je door India reist, nooit iets dat op de bijbel of de koran lijkt op je nachtkastje aantreffen (gesteld al dat je hotelkamer voorzien is van een dergelijk meubel), want dat soort eenmalige openbaringen kent het hindoeïsme niet. Ook bekeerdrift, die christenen en islamieten bezielt, is de hindoe vreemd. Voor export geschikt zijn voornamelijk een paar onderdelen die uit het grote geheel kunnen worden losgeweekt. Je kunt nu bijvoorbeeld yoga beoefenen, de *Bhagavad Gita* lezen en herlezen, de gedachten van deze of gene *goeroe* aanhangen, zonder hindoe te zijn of te willen worden.

De nieuwsgierige reiziger komt wel voor raadsels te staan, waar geen reisgids hem uit kan helpen. Als hij wil weten wie aan het hoofd staat van het veelkoppige pantheon van goden, krijgt hij te horen dat het Brahma is, de schepper van deze wereld. Maar bij navraag blijkt slechts een van de duizend tempels in het land aan hem gewijd. Die staat in Poesjkar, een klein stadje in de semi-woestijnstaat Rajastan, dat eens per jaar tot leven komt, wanneer daar de grote kamelenmarkt wordt gehouden die samenvalt met een religieus festival.

Van alle kanten stromen de pelgrims naar het stadje om er te baden in het heilige meer en er de lof van Krishna te bezingen. Brahma mag dan wel de schepper zijn, maar als

zodanig is hij niet meer dan een facet van de tijdloze kosmische essentie, die aan alle schepping ten grondslag ligt. Zijn taak, zou je kunnen zeggen, is gedaan en zijn eredienst zinkt in het niet bij die van Krishna, een god in vele gedaanten, de wijze raadgever in de *Bhagavad Gita*, maar meestal afgebeeld als een verleidelijke jonge fluitspeler, omringd door dansende herderinnen.

Oorverdovend klinkt door de nauwe straten van het stadje het monotone *Hare Krishna*-gezing, vier dagen en nachten lang. Mannen en vrouwen zitten in tempels en nachtverblijven in kringen bijeen en bewegen hun bovenlijven op de maat van de zang en de muziek.

Het stadje leeft in een soort trance, wat niet wegneemt dat er op een terrein, niet ver van de tempels vandaan, een complete kermis is opgesteld met circus en draaimolens en met kraampjes die van alles, maar vooral zoetigheid verkopen en waar luidsprekers op volle sterkte de trommelvliezen op de proef stellen.

Te midden van het gewoel vormt het kraampje van de tandarts een oase van rust. De man zit op de grond gehurkt. Zijn instrumentarium, een aantal roestig uitzierende tangen, is op een mat uitgespreid. Op een plankje bevinden zich allerhande rosekleurige prothesen. Het doet me denken aan een houten paneel dat ik op de binnenplaats van een oud huis heb gezien: de patiënt zit op de grond en de tandarts is bezig een weerbarstige kies uit te trekken. Om wat meer kracht bij te zetten, duwt hij met de rechtervoet een schouder van zijn slachtoffer naar achteren. (Om elk misverstand te voorkomen vermeld ik dat de tandarts in Jajpoer, de hoofdstad van Rajastan, die ik vanwege een klein ongemak heb bezocht, zich niet van deze methode bediende.)

De kamelenmarkt in Poesjkar trekt, behalve de pelgrims, duizenden toeristen aan. Om ze onder te brengen is er een kolossaal tentenkamp opgezet, voorzien van alle nodig geachte

faciliteiten, zoals westerse toiletten (geen hurkplees), een coffeeshop en een amfitheater voor folkloristische voorstellingen. Maar de hoofdmoot van de mensen wordt gevormd door 'tribal people', mannen en vrouwen die nog in stamverband in de woestijn wonen. In hun veelkleurige sari's met heel veel rood erin lopen de vrouwen in groepen rond, mooi om te zien, niet schuw om gefotografeerd te worden, vol behangen van enkels tot voorhoofd met sieraden van zilver, metaal of glas. Ze nemen ongedwongen tussen de mannen een bad in het meer en bekommeren zich er niet om als bij het afdrogen hun borsten even te zien zijn.

Hoe anders gaat dat toe in Varanasi, meer bekend als Benares, de grote heilige stad aan de Ganges. Daar is het een angstvallig gedoe om vooral toch geen glimp van het lichaam aan de blikken van een toeschouwer prijs te geven. Zelfs de doden die daar op houtvuren worden verbrand, zijn met doeken toegedekt. Veel ceremonieel komt er in dit stadium niet aan te pas. De nabestaanden houden de baar met het lijk even in de rivier en daarna kunnen de mannen die voor het stoken van het vuur zorgen - leden van een lage sub-kaste - aan het werk. Achter de *ghat*, de badplaats, waar de crematie plaatsvindt, zijn grote opslagplaatsen voor het brandhout. Op grote weegschalen wordt het afgewogen, hoe rijker en voornamer de dode, hoe meer hout de familie zal afnemen.

De Ganges ontspringt ver weg in het mythische Himalayagebergte van Tibet, stroomt dwars door India naar zee en schenkt vruchtbaarheid aan het land. Geen wonder dus dat ze als heilig wordt beschouwd. Benares is de bij uitstek heilige stad en een onderdompeling en meer nog een crematie ter plaatse bevorderen een goede wedergeboorte. Het schijnt niet te deren dat er af en toe ook kinderlijkjes rondrijven en ook wel armen en benen van niet verkoolde lijken - velen kunnen immers het benodigde hout niet betalen. Men drinkt het water,

men gorgelt ermee, men neemt het mee naar huis of op een verdere pelgrimstocht.

De laatste tijd worden er pogingen gedaan om het hindoeïsme een meer politiek gezicht te geven. Massale stoeten aangespoord door religieuze voormannen trekken door het land en distribueren Ganges-water onder de gelovigen. Het lijkt onschuldig, maar de minderheden, en dat zijn er nogal wat in dit land, kijken argwanend toe, beducht als ze zijn dat fanatisme de overhand zal krijgen en tot botsingen zal leiden. Dat gevaar deed zich vroeger niet voor, toen schatrijke maharadja's, die het water in Engeland niet vertrouwden, kolossale zilveren ketels vol Ganges-water meenamen op hun reis naar dat land.

Bij de ghats, de badplaatsen dus, waar wijde stenen trappen naar toe voeren, is het een drukte van belang. Je kunt er ook bootje varen, thee drinken, een *tjilm* roken, mediteren, of voor je uit staren, offers brengen en je laten scheren. Een eerbiedwaardige brahmaan heeft er een klein stalletje ingericht. Voor een paar stuivers zegt hij een gebed, plaatst een *tika*, een teken op het voorhoofd en verkoopt wat oranjekleurige bloemen en piepkleine olielampjes voor het brengen van een offer. Hij past op de kleren van de baders en hij beschikt zelfs over een kam voor wie na het baden zijn kapsel in orde wil maken.

Benares is het Jeruzalem van India. Meer dan honderd jaar geleden heeft Mark Twain de stad bezocht en ik geloof dat zijn indrukken, die hij als journalist weergaf, nog altijd het best de speciale sfeer van de stad oproepen. Natuurlijk is er nadien wat veranderd, er is een grote universiteit bijgekomen op een prachtig terrein, de campus, dat door een vrome koopman voor dit doel aan de stad is geschonken. Krishnamoerti heeft er gepreekt. Hij wordt in India aangekondigd met de voorletter *J*, alsof hij niet enig in zijn soort zou zijn.

In een schaduwrijke tuin staat de betrekkelijk eenvoudige theosofische tempel, waaromheen de bungalows staan van de daar residerende aanhangers. Als ik op een middag door de

tuin wandel, vraagt een heer in pyjama mij of ik soms een broeder ben. Om de vriendelijke vragensteller niet teleur te stellen zeg ik: 'Nee, een sympathisant.' Bij Naipaul zal ik later lezen dat hij op de vraag van een islamiet of hij in God gelooft eveneens een ontwijkend antwoord geeft: 'Ik ben een zoeker.' Mijn antwoord is overigens bevredigend genoeg, want ik wordt prompt uitgenodigd om een avonddienst in de tempel bij te wonen, en voor ik het weet zit ik urenlang op een harde vloer te luisteren naar een schrale Engelse dame die van geen ophouden weet.

Ik logeer in een oud vervallen 'guest-house', eens het verblijf van de maharadja van Benares, als hij de stad bezoekt. De taxichauffeur die mij erheen brengt, raadt mij af om daar mijn intrek te nemen. Het is net een hospitaal, beweert hij. Inderdaad heeft het iets van een ouderwets ziekenhuis, met grote kamers zonder veel meubilair, een ruime koele veranda en een grasveld omgeven door prikkeldraad.

Ik ken de beheerder nog van een bezoek van jaren geleden en ga hem even begroeten. Hij ligt in bed en kan zich nauwelijks bewegen. Ik zit aan zijn bed en de zieke heeft het vooral over de tijd van Pandit Nehroe, die hij enorm bewondert. Het is me al eerder opgevallen dat mensen die zo de nadruk leggen op de kwaliteiten van de stichter van de staat, weinig ophebben met zijn dochter, de huidige premier, mevrouw Indira Gandhi.

Als we van de geschiedenis en de politiek afstappen en over eten beginnen te praten, raadt hij me aan om de *chutny*, waar ik een liefhebber van ben, in een bepaalde winkel in de binnenstad te gaan kopen. Ik volg zijn raad op en dwaal een hele ochtend door een doolhof van steegjes - waar twee mensen, laat staan loslopende koeien en ik, elkaar met moeite kunnen passeren - voor ik de winkel vind. 's Middags ben ik dodelijk vermoeid, maar voldaan over mijn vasthoudendheid, terug aan zijn ziekbed. Hij schudt meewarig het hoofd, ik heb niet de

goede chutny ingeslagen. En hij had het me nog zo gezegd.

Ondertussen heb ik toch maar gezien hoe de mensen in Benares wonen en wat een kunstzin er onder hen leeft. Vele muren van de huizen zijn beschilderd met taferelen die ik in boeken en musea heb gezien: olifanten, maharadja's, bruiloftsstoeten, Krishna met zijn herderinnen. Hanoeman, de apengod, de gelukbrengende Ganesh met zijn slurf.

Ik bofte, het was net *Devali*, het grote lichtfeest, toen ik in Benares aankwam. Overal branden kaarsen, olielampjes of gekleurde elektrische lampen, links en rechts wordt vuurwerk afgestoken, midden op straat, maar ook op de balkons, vanwaar het knetterend en wel omlaag in de krioelende menigte wordt geworpen. De hele stad gaat op in dit feest van licht, uitgelatenheid en geknal.

Een koe heeft het begeven en ligt midden op straat, afgedekt door een doek. Een slinger van oranje bloemen hangt om haar hoorns. Op de rivier drijven kleine verlichte scheepjes, het zijn *poeja's*, offeranden, olielampjes met wat bloemen eromheen, die op verstevigde bladen drijven. Optochten met muziek trekken door de straten. Ze voeren beelden van Kali mee, de godin van de verwoesting. Ze ziet er afschrikwekkend uit, een donker grimmig gezicht, een snoer van doodshoofden om haar hals.

De Ganges is het eindpunt van al die stoeten. Daar aangekomen stapt men in een boot, vaart al zingend en, als de boot het toelaat, dansend een eindje de rivier op en plonst zonder meer het beeld in het water. Het is een geruststellende gedachte dat in het hindoe-wereldbeeld verwoesting en creatie in elkaars verlengde liggen.

Er zijn tempels, waar je als kasteloze buitenstaander niet naar binnen mag. Waarom de ene tempel wel en de andere niet is mij niet duidelijk. Uitleg wordt niet gegeven. Het verbod geldt niet alleen vreemdelingen: leden van de laagste kasten worden soms eveneens geweerd. Er is zelfs een tempel die geen vrouwen toelaat.

Ook in het overvolle Poesjkar wordt aan deze vorm van exclusiviteit, het niet toelaten van buitenstaanders, de hand gehouden. Hoe heilig dit stadje wel is kun je al merken als je er naar toe rijdt. *Wine is poison* staat op ettelijke plaatsen tegen de heuvels gekalkt, drank is vergif. Alcohol wordt er niet geschonken, vlees en vis staan niet op het menu. Op het meer wordt niet gevisd, zelfs niet gevaren. Ik ben zo lomp om bij het ontbijt naar een spiegelei te vragen. 'Maar meneer,' zegt de man die me bedient verwijtend, 'dit is een heilige plaats.' Toch beklagt een jonge journalist zich er bij mij over dat niet alle inwoners van Poesjkar zich aan de regels houden. Hoe groot en hecht de sociale controle in deze kleine gemeenschap ook mag zijn, er zijn toch een paar zondaars die niet van de drank kunnen afblijven. Marihuana roken daarentegen mag. Er is zelfs een door de overheid goedgekeurd winkeltje waar dat spul wordt verkocht.

's Avonds zitten de kameeldrijvers in kleine groepjes om een vuurtje vredig een tijlm te roken. Overdag is daar geen tijd voor. Een paar duizend kamelen worden aangevoerd, om betast, gekeurd en straks weer afgevoerd te worden. De karavanen trekken af en aan, doemen op en verdwijnen weer tegen de horizon. Vanaf een hoge heuvel bekeken lijkt het veld op een groot oriëntaals legerkamp, op een ets van Bauer, op een illustratie uit *Duizend en één Nacht*. De kameeldrijvers dragen tulbanden van verschillende kleur. Ik probeer erachter te komen, of die kleuren iets te betekenen hebben, maar krijg ten antwoord dat ieder de kleur mag dragen die hem belieft. Vrijheid, blijheid. Niet de kleur, maar de wijze van strikken van de tulband is kenmerkend. Zozeer zelfs, dat kenners van miniaturen door middel van de tulband bepaalde stukken kunnen dateren. In een museum in Oedaipoer zag ik een schilderij van een Raipoetvorst, waarbij stond vermeld wie zijn tulband voor hem had gestrikt.

De journalist, over wie ik het zoëven had, houdt er geen

vooruitstrevende ideeën op na. Hij is dertig jaar en, wat een zeldzaamheid is in India, nog altijd niet getrouwd. Of hij zelf zijn aanstaande vrouw zal uitzoeken, vraag ik hem. 'Nee, onze ouders houden van hun kinderen en zullen daarom een partner voor ze zoeken die bij hen past.' We praten nog wat verder over het huwelijk. Echtscheiding is bij de wet toegestaan, maar in de dorpen komt ze nauwelijks voor: de vrouw zou daar in een onmogelijke positie komen te verkeren. Haar eigen familie neemt haar liever niet meer op, want ze vormt een economische last. Hertrouwen is bijna uitgesloten. Wat in de grotere steden kan, waar de hogere en de middenklassen vrijer tegenover de traditionele belemmeringen staan, is in de dorpen vrijwel onmogelijk. Een paar dagen na ons gesprek lees ik in *The Times of India*, dat er een wetsvoorstel bij het parlement is ingediend (en bij nader inzien weer ingetrokken) om de gronden voor echtscheiding te verruimen.

Mijn journalist is beslist geen grappenmaker, maar dat houdt niet in dat Indiërs geen gevoel voor humor hebben. Als ze grappen maken over het gedrag van westerse toeristen (het liefst over de kledij van vrouwen en hippies) rollen ze letterlijk over de grond van het lachen.

De meeste westerse reizigers kennen geen Hindi, Bengali of een van de vele streektalen en kunnen dus alleen in het Engels met Indiërs praten. Grappenmaken in een vreemde taal valt niet mee en zo ontstaat de indruk, dat Indiërs weinig gevoel voor humor hebben. Mij is dat niet zo opgevallen.

In Jajpoer was in november een olifantenrace aangekondigd. Als ik de directeur van het toeristenbureau vraag waar en wanneer de race wordt gehouden, antwoordt hij mij, dat ik in maart moet terugkomen als ik de race wil zien. Hoe staat het dan met de diverse klassieke dansen, die ook op het programma staan, wilde ik weten. De directeur laat de chef van de afdeling komen, die met dit deel van het festival is belast.

‘We hebben een dansgroep ingeschakeld voor drie avonden,’ zegt de man.

‘Van binnen de staat of van buiten de staat?’

‘Van buiten de staat.’

‘Is het programma alle drie avonden verschillend?’

‘Nee, het is alle drie avonden hetzelfde.’

De directeur schudt mismoedig het hoofd: ‘Is het de bedoeling om ons te vermaken of om ons te vervelen?’

Hij raadt me aan om niet in Jajpoer te blijven voor het min of meer denkbeeldige festival, maar door te reizen naar Poesjkar. ‘Er staan daar kamelenraces op het programma,’ verzekert hij mij met een glimlach.

De glimlach ontbreekt bij een winkelier in Delhi, die toevallig voor de deur van zijn winkel aan het drukke plein, Connaught Place, naar buiten staat te kijken. Ik heb me door een jeugdige schoenpoetser laten overhalen om mijn schoenen een goede beurt te geven en word nu door een klein legertje van zijn collega's achtervolgd om het nog eens dunnetjes over te doen. Een van hen blijft tot vervelens toe aandringen. Plotseling zie ik de winkelier op de jongen afkomen en hem in de buik schoppen. Wat blijkt? De jongen heeft, zonder dat ik er erg in had, een of andere gemene vloeistof op mijn schoenen gegooid, om me zo ertoe te brengen van zijn diensten gebruik te maken. De winkelier heeft het gezien en kiest ongevraagd partij voor me. Hij is zo buiten zichzelf van woede en gaat zo te keer, dat ik hem moet smeken ermee op te houden.

De man kijkt me stomverbaasd aan. ‘Ze bederven het voor ons,’ briest hij.

Zoals de *Nachtwacht* het visitekaartje van Nederland is voor de buitenwacht, zo is de *Taj Mahal* dat voor India. Toch kleeft daaraan iets merkwaardigs. Het beroemde mausoleum, dat de Moghoel-keizer Sjah Jahan voor zijn geliefde vrouw deed bouwen, is een hoogtepunt van de islamitische architectuur. De

vreemde, meer dan driehonderd jaar durende, overheersing van Noord- en Midden-India door de Moghoels, de Mongoolse veroveraars, heeft haar stempel gedrukt op de architectuur en vele andere kunstuitingen in het land.

Wie Rajastan bezoekt, de staat waar de hindoe-vorsten de Moghoels hebben weten te trotseren, kijkt zijn ogen uit op de formidabele forten en weelderige paleizen die in Moghoelstijl zijn opgetrokken. Ook de miniaturen en wandschilderingen verraden de invloed die van de weeldelievende Moghoel-hoven moet zijn uitgegaan. Weelde brengt verval mee, en de Engelsen hebben in de vorige eeuw zonder veel moeite de Moghoels verdrongen. Niet voor niets heeft Naipaul een van zijn boeken *India, A Wounded Civilization* genoemd.

Toch hebben al die indringers bij hun vertrek heel wat achtergelaten dat een onvervreemdbaar erfgoed van het land is geworden. Wat het Engelse aandeel betreft zijn dat vooral moderne steden als Bombay en New Delhi, de grondslagen van het recht, het parlementaire stelsel, de opbouw van het leger, de spoorwegen en niet te vergeten de Engelse taal.

In India verschijnen talrijke kranten en tijdschriften in het Engels, vele straten dragen, naast de namen in de landstalen, de vroegere Engelse benaming, reclameborden hebben vaak uitsluitend Engelse tekst. Het is helemaal niet vreemd wanneer twee Indiërs, die ieder uit een ander taalgebied komen en elkaar anders niet zouden kunnen verstaan, in het Engels met elkaar converseren.

Toen koningin Elizabeth van Engeland, symbolisch hoofd van het Britse Gemenebest, vorig jaar India bezocht, vergezelde Indira Gandhi haar op een zondagochtend naar een kerkdienst. Verdraagzaamheid tegenover de minderheden - islamieten, boeddhisten, christenen, *jains*, *parsees*, enzovoorts - wordt graag officieel beleden, al hapert er in de praktijk wel het een en ander aan.

De kerkdienst was in het katholieke Goa, vierhonderd jaar lang een Portugese kolonie, tot het in 1957 door India werd ingelijfd. Wat de een inlijving noemt, noemt de ander bevrijding, maar nog altijd steekt de nieuwe deelstaat qua levenswijze, bouwtrant en geloof af tegen het Indiase patroon. Nergens zie je meer kruisen langs de wegen dan hier, nergens in India wordt er ook zoveel alcohol geconsumeerd. Ik koop een fles rum van een merk dat mij wordt aanbevolen: Old Monk. Op het etiket het gulle, ronde, blozende gezicht van een blanke monnik, die de inwoners van Goa uitnodigt zijn goede voorbeeld te volgen.

Het is moeilijk om uit boeken die over India gaan je een duidelijk beeld te vormen van het land. Daartoe is het te veelkoppig, het beslaat te veel regio's, het kent te veel talen, godsdiensten, kasten, loyaliteiten. Ik vraag me af hoe een boek over Europa eruit zou zien, als we een werkelijk verenigd en tot één geheel samengevoegd Europa hadden. Misschien is Salman Rushdie's *Midnight's Children*, het boek dat in 1981 de Booker-prijs won, wel de beste benadering. Het is een continue, barokke vertelling, een mengsel van bizarre fantasie en schokkende politieke realiteit. Toen ik het las had ik het gevoel dat ik een nooit eerder opgediend gerecht voorgezet kreeg, waar de meest tegenstrijdige ingrediënten in waren verwerkt. Doordat de verhalen zich ook in Pakistan afspelen, komt het hele subcontinent, bestaande uit de twee opgesplitste delen van het voormalig Brits Indië tot zijn recht.

Tot zijn recht? Onrecht is een toepasselijker omschrijving, want hij laat geen spaan over van het islamitisch reveille onder generaal Zia Oei Haq. In vergelijking met dat *land of the pure* komt India er nog genadig vanaf.

India, dat blijkt weer voor de zoveelste keer, roept de meest tegenstrijdige emoties op. In *An Area of Darkness* ergert Naipaul, zelf geen Indiër, maar wel van hindostaanse afkomst, bij een

bezoek aan India zich aan het gebrek aan sanitaire voorzieningen. Links en rechts van de weg wordt er gepiest en gepoept. Rushdie doet zo iets af met een lakoniek schouderophalen: *brotherhood of shit*.

In Bangalore, in Zuid-India, wordt een film opgenomen naar E.M. Forster's *A Passage to India*. De 75-jarige David Dean, van de *Brug over de rivier de Kwai*, voert de regie. Het inmiddels klassiek geworden boek, het kwam in 1924 uit, bevat scherpe kritiek op de Engelsen, die zich in hun clubs gescheiden houden van en neerzien op de ongeciviliseerde Indiërs. Het Britse imperium is op drijfzand gebouwd, concludeert Forster. Hij heeft geen goed woord over voor de Engelse vrouwen, wijven, monsters, die in hun domme geborneerdheid hun mannen aanzetten om vooral toch buiten de werksfeer geen contacten met de 'natives' te onderhouden. De regisseur drukt Viktor Bannerjee, de Indiase acteur, op het hart vooral niet op zijn Engels onderkoeld te acteren, de contrastwerking moet duidelijk overkomen.

Overall in India draait *Heat and Dust* (in Nederland zonder veel ophef vertoond), gemaakt naar het gelijknamige boek van Ruth Jhabvala Praver. De kritieken in de Indiase pers waren evenmin uitbundig. Toch schijnt het publiek in India, net als de Engelsen, niet genoeg te kunnen krijgen van het koloniale verleden, vooral als dat met de pracht en praal van de maharadja's gepaard gaat, al zal het, naar ik aanneem, er met andere ogen naar kijken.

Filmers die scherpe, actuele maatschappijkritiek zonder waas van vertedering in hun films tot uiting brengen, hebben het heel wat moeilijker. Anand Patwardhan, een jonge revolutionaire filmer, vertelt me dat hij zijn 16 mm-films *Prisoners of Conscience* en *A Time to Rise* in India niet op de televisie kan krijgen. Hij draait ze zelf af in zalen wanneer hij daartoe de kans krijgt. Op het ogenblik is hij bezig met een documentaire

over de hoerenbuurten in Bombay, waar een grote opruiming wordt gehouden onder het motto *Let us keep Bombay clean*. Een mooie leuze zegt hij, maar het komt erop neer, dat de bewoners van de krottenwijken moeten oprotten, zonder dat er voorzieningen voor hen worden getroffen.

Ik geloof niet dat er in India censuur is. *Midnight's Children*, vol sneren op de weduwe ligt in grote stapels in de boekhandels. De kranten staan vol met ingezonden brieven en scheldpartijen aan het adres van landelijke en plaatselijke politici. Misschien is het produkt van de kritische filmers niet pakkend genoeg, misschien heeft het publiek, dagelijks geconfronteerd met onvoorstelbare armoede, geen behoefte aan nog meer ellende.

De talloze Indiase films die uit de studio's van Bombay komen, zorgen in ieder geval voor verstrooiing, door in bijkans iedere film een groot aantal liedjes met gemakkelijk aansprekende muziek in te lassen. Volgens een insider is tien liedjes per film de juiste dosering.

Wie, zoals ik, min of meer op de bonnefooi door India reist, krijgt niet het gevoel dat hij door een pro-Russische of prowesterse staat reist.

Pratend met een gepensioneerde kolonel krijg ik de indruk, dat India zich voornamelijk druk maakt over de gespannen verhouding tot Pakistan (dat het in zijn gevoel gemakkelijk aankan) en tot China.

Dat laatste is niet verwonderlijk, want China heeft in 1962 even zijn tanden laten zien, toen het tot grote schrik van Nehroe, die het volste vertrouwen had in zijn goede vriend Zhou Enlai, de noordelijke grensprovincies van India binnentrok. Dat gebeurde in een soort bliksemactie, die de olierijke staat Assam van het overige India dreigde af te snijden.

Zover is het niet gekomen, het Chinese leger trok zich even onverwachts terug als het gekomen was. India is de les niet vergeten en voelt zich in zijn grensgebied bedreigd. Dat komt

ook doordat er juist in de staten die aan de grenzen van India liggen, sterke afscheidingsbewegingen zijn.

India ligt in de nabijheid van Rusland, zegt de kolonel, en dat bepaalt vanzelfsprekend India's op Rusland afgestemde houding. Mijn gesprekspartner heeft als militair grote bewondering voor de Chinese soldaat die zelf zijn portie rijst draagt en niet aangewezen is op ongewisse aanvoerlijnen. Als ze komen - niet de Russen, maar de Chinezen - komen ze dit keer via Birma, zegt hij, en hij ontrolt een kaart om de route alvast aan te geven voor het geval dat.

Het valt misschien op dat ik niets over het kastenprobleem heb geschreven. Dat komt omdat ik daar niet meer van te weten ben gekomen dan ik voordien al wist. Het is een stelsel dat me tegen de borst stuit, maar je kunt het niet, zoals vaak wordt gedaan, met de apartheid van Zuid-Afrika vergelijken, want het mist iedere wettelijke basis. Integendeel, de grondwet gaat juist van de gelijkheid van alle burgers uit, ongeacht ras, geloof en kaste. De historische verklaring van het stelsel als een ordening van de maatschappij in vier hoofdgroepen zal wel juist zijn, maar is geen verontschuldiging voor de uitwassen en ongerechtigheden die het stelsel vandaag de dag nog met zich meebrengt. Als je in de stampvolle bussen en treinen de mensen met buiken, borsten, billen en ellebogen tegen elkaar gedrukt ziet zitten en staan, is het moeilijk om aan te voelen dat je door het aanraken van iemand uit een lage kaste bezoedeld zou kunnen worden. Telkens weer lees je in de kranten over moordpartijen in dorpen, als de onaanraakbaren, door de droogte daartoe gedwongen, water putten uit een put, die voor de brahmanen bestemd is. Je moet de ogen van een geboren Indiër hebben om met één oogopslag te zien wie tot de laagste kaste behoren, die op haar beurt weer in sub-kasten is onderverdeeld. De mannen en vrouwen die de straten, stations en toiletten schoonvegen, zullen dat zeker wel zijn, al is het niet altijd zo duidelijk, omdat kaste en stand verschillende begrippen zijn,

die elkaar niet steeds dekken.

In de loop van de geschiedenis hebben telkens grote leermeesters, en meer recentelijk nationale leiders, zoals Gandhi, die zowel de vrouwen als de onaanraakbaren in zijn campagnes betrok, zich het lot van de laagste kasten aangetrokken. Er is verandering gaande, al loopt het dan niet gesmeerd. In huwelijksadvertenties, waarbij een man (meestal een gestudeerd iemand) een hem passende vrouw zoekt, lees je meer dan eens 'kaste geen bezwaar'. Op sommige universiteiten is er zelfs sprake van een bewust toegepast systeem, dat 'progressieve discriminatie' wordt genoemd. Een bepaald percentage studenten uit achtergebleven minderheidsgroepen en lage kasten worden tot de universiteit toegelaten, ook als hun cijfers daar geen recht op geven. In de steden zal een zekere nivellering tussen de kasten gemakkelijker gaan dan in de dorpen. Al wordt men ook daar minder gedwee. Massale overgangen van duizenden dorpsbewoners uit de laagste kaste naar de islam, die officieel geen kastenstelsel kent, worden af en toe gemeld.

Op weg naar het vliegveld zag ik in Bombay met vette letters in het Engels op een muur gekalkt: 'Geloof het of niet, er is niet één hindoe over in dit land.' Noodkreet of dreigement? Ik vrees het laatste.

Nepal

Wat doe je als je sherpa, je gids en toeverlaat, je in de steek laat? Antwoord: doorgaan zonder sherpa. En als een van je dragers het in zijn hoofd krijgt terug te gaan? Antwoord: in een dorp een lokale drager zoeken. Zo gaat dat.

Het is begin oktober, de moesson is achter de rug, de laatste regens zijn gevallen, het seizoen voor het trekken is aangebroken. Er zijn vele manieren om zo'n trek te maken. Reisorganisaties bundelen hun klanten in groepen en zorgen verder voor alles: tenten, koks, sherpa's, dragers en voedsel. De deelnemer aan zo'n tocht wordt vertroeteld als gold het een koloniale expeditie uit vroeger dagen.

Ik schrijf dit in Goropani, aan de voet van de Annapoema, op 3300 meter hoogte. Zojuist is hier een gezelschap van vijftien man aangekomen met een stoet van zeventig man bedienend personeel, als je deze horecaterm in deze contreien mag gebruiken. Vijfenvijftig van hen zijn dragers, de eierdrager is te herkennen aan de zorgzame verpakking van zijn last. De groep die een uur later aankomt, is daarbij vergeleken klein: slechts vijfendertig man.

Alle tenten worden opgezet op een klein, tamelijk vlak terrein dicht bij het dorp. Een paar uur geleden lag ik er nog prinsheerlijk van het uitzicht op de bergen te genieten, nu lijkt het wel een losbandig legerkamp.

In de 'lodges', eenvoudige herbergen, vind je weer ander volk. Kleinere groepen, vaak niet meer dan twee of drie mensen, die niet alles meeslepen maar hun voedsel en onderdak in de lodges vinden. Ik hoor ook bij zo'n groep. Samen met een zoon, die al veel vaker een dergelijke tocht heeft gemaakt, mijn dochter Tamara en een vriend zijn we uit Kathmandoe op weg gegaan. Een gerenommeerd trekkingbureau heeft voor

een sherpa en twee dragers gezorgd. Alles lijkt prima geregeld. De sherpa is een jongeman met een innemende glimlach op zijn gezicht. Hij kent de weg, hij zal voor alles zorgen en bij moeilijke gedeelten een handje helpen. De voortekenen voor de trek zijn gunstig.

Ik zal niet uitweiden over de prachtige vergezichten, de machtige toppen van Annapoerna, Dalaghiri en Machopoechere, die, als het helder is, bijna voor het grijpen liggen. Ik zal mijn best doen niet lyrisch te worden over de bossen tussen Ghandroeng en Goropani, of over de velden met bloemen, de snelstromende riviertjes, de rotsblokken, de watervallen en de wankele bruggetjes. Ik wil mijn relaas beperken tot wat de nietsvermoedende reiziger overkomt als hij in goed vertrouwen afgaat op wat hem door een trekkingbureau wordt voorgehouden.

De les die ik uit deze tocht heb getrokken is dat, als het moet, het ook zonder sherpa kan. Ik heb het natuurlijk niet over de echte expedities waar bergbeklimmen aan te pas komt, maar over de gebruikelijke trektochten die alleen maar een redelijke conditie, zin om te lopen en de bereidheid tot het nemen van bepaalde risico's vereisen.

Zo heel groot zijn de risico's overigens niet. Toch moet je beseffen dat als er iets misgaat, er geen dokter voorhanden is en de rug van een ezel schudt teveel, dus blijft alleen de rug van een drager over, die je dan in een korf naar het dichtstbijzijnde ziekenhuis moet dragen. Stel dat je vier of vijf dagen daarvan bent verwijderd, dan zal het vervoer daarheen geen pretje zijn.

In ernstige gevallen wordt een helikopter ingeschakeld, maar of elke reisverzekering dit soort kosten dekt weet ik niet. Nu ik het toch over dokters en ziekenhuisrekeningen heb: de meeste trekkers uit westerse landen, hebben medicijnen bij zich die hen voor alle calamiteiten moeten vrijwaren. Een goed middel tegen diarree is aan te bevelen. Er zijn ook mensen, zoals

mijn zoon, die het bij tijgerbalsem houden.

De tocht. Van Kathmandoe in de ochtend per bus naar Pokhara, dat in een dal ligt en een bekende startplaats is van veel trektochten. Het is er lekker warm als we aankomen en het meer noodt tot zwemmen. We trotseren de verleiding en besluiten meteen door te gaan naar onze eerste pleisterplaats, het Tibetaanse kamp. De Tibetanen zijn massaal uit Tibet gevlucht toen de Chinezen gewelddadig tegen hen optraden. Velen van hen hebben zich in Nepal gevestigd, weer anderen in India. De Dalai Lama, hun geestelijk leider, woont in het noorden van India in Dharmasala. De Tibetanen maken niet meer de indruk arme vluchtelingen te zijn. Ze hebben zich er door hun vlijt, intelligentie en handelsgeest al aardig opgewerkt. Omdat het hindoe-geloof van de meeste Nepalezen sterk vermengd is met boeddhistische elementen, levert hun boeddhistische godsdienst geen wrijvingspunten op.

De knappe Tibetaanse in de lodge spreekt een aardig mondje Engels. Ze vertelt me dat ze met een oude man is getrouwd. Hoe oud ik ben? 'Bij de zeventig.' O, o, dat wordt als zeer oud ervaren. Haar kinderen gaan allemaal naar school. Maar het verlangen gaat uit naar die scholen waar ook Tibetaans wordt onderwezen.

De aanpassing aan het Nepalese levenspatroon verloopt redelijk goed, toch blijft de sterke wil om de eigen identiteit te bewaren. Het begrip integratie is kennelijk ook hier geen toverwoord waarmee de problemen van de vluchtelingen opgelost worden.

Intussen heeft de sherpa onze tent opgezet. Goede nacht, welterusten. 's Nachts begint het erbarmelijk te regenen. Het grondzeil houdt het water niet tegen. Bij het eerste ochtendkrieken blijkt dat hij verzuimd heeft afvoergootjes rond de tent te graven. Onbegrijpelijk. 'So sorry,' zegt hij glimlachend als hij kennis neemt van onze deplorabele toestand. We kunnen niet meteen verder. De natte troep moet eerst in de zon worden

gedroogd.

Als dat is gedaan begint de trek pas echt. Het eerste stuk, naar Doemfoes, geldt als een van de zwaarste gedeelten van de tocht. Het is een hele klim en de hulp van de sherpa zou bijzonder op prijs worden gesteld. Tot mijn bevreemding is onze man in geen velden of wegen te bekennen.

Pas bij aankomst in Doemfoes treffen we hem aan, opgewekt zijn melkthee drinkend. Onze achterdocht groeit. Is hij wel een sherpa? Nee, blijkt nu, hij is een kok, een goede kok verzekert hij ons. Dat mag dan zo zijn, maar we hebben niets aan een kok. Evenmin als aan een smid, een bakker of een slager. Na kort beraad besluiten we hem onder dankzegging voor de bewezen diensten terug te sturen naar Kathmandoe.

Dit besluit veroorzaakt een geweldige opschudding. De opgewekte jongeman verandert in een grimmige tijger. Ten slotte deelt hij ons mee dat hij zal gaan, maar de dragers zal meenemen. Zo gaat de nacht in. De volgende ochtend is de lucht opgeklaard. 's Nachts is er intensief overleg gevoerd met een paar sherpa's van andere groepen die in dezelfde lodge verbleven en is er naar een oplossing gezocht die alle partijen kan bevredigen.

De sherpa vraagt mij een brief te schrijven aan het trekkingbureau, waarin ik zeg dat hij terugkeert omdat hij ziek is. Terwijl ik bezig ben deze onzin op te schrijven, verandert het voorstel. Het is beter te schrijven dat wij van plan zijn langzaam verder te gaan en geen sherpa meer nodig hebben. Het is mij om het even, het gaat ons erom de man kwijt te raken. Namasté, gegroet. De beide dragers blijven bij ons.

De volgende dag vergeet ik niet licht. Een lange, regenachtige dag. De bloedzuigers - kleine donkere wormpjes die zich aan je schoenen, sokken en regenjas vasthechten en bijna ongemerkt benen, armen en rug beginnen uit te zuigen - vallen in groten getale aan. Om de zoveel minuten houden we stil voor een kleine inspectie. Toch zijn de beestjes ons te slim af. Hebben

ze zich eenmaal aan het lichaam vastgezogen, dan is het moeilijk ze los te trekken. Met een brandende sigaret kom je een heel eind. Als ik in een 'teashop' mijn hemd uitdoe, stroomt het bloed langs mijn armen en mijn rug. Tamara krijgt medelijden met haar oude vader. Eerst als we Landroeng hebben bereikt, is het leed geleden.

Hier splitst ons gezelschap zich. Dochter en vriend gaan verder naar Johnson en het pelgrimsoord Moektinath, mijn zoon en ik zullen het kalm aan doen. Nauwelijks zijn de anderen weg, of mijn drager zegt dat hij terug wil naar Kathmandoe. Een reden, laat staan een geldige reden, geeft hij niet op. Namasté.

Binnen een half uur vinden we een lokale drager bereid met ons mee te gaan. Hij verzekert ons dat hij ons de hele tocht zal vergezellen. Het is een aardige man, die achter ons blijft lopen, een stok voor me snijdt en nog oplet ook wanneer ik even uitglijd. Als we na een verrukkelijke tocht door het bos Goropani bereiken, besluiten we hier een rustdag te nemen. De drager vraagt of er iets op tegen is dat hij het dorp bezoekt. 'Welnee,' verzeker ik hem, 'ga je gang maar.' We zien de drager naar beneden huppelen en hebben hem nooit meer teruggezien.

De lodges op deze hoogte zijn vrij uitgebreide slaapzalen met een vuur in het midden. Het ene vuur rookt meer dan het andere, de ene keuken verdient een ster, de andere is uiterst matig. Tibetaans brood en korenbrood, het best te vergelijken met in olie gebakken pannekoeken, gaan vaste onderdelen van mijn menu vormen. Evenzo fried rice en noodles met spinazie en aardappelen. En wie het koud heeft komt bij met een glas mustangkoffie, een soort Irish coffee, al is de whisky vervangen door de inheemse *rakshi*.

De bewoners van de lodges vormen al gauw kleine gemeenschappen, die ervaringen uitwisselen. De oudste trekker is een Engelse dame van tachtig jaar die met haar kleindochter reist,

de jongste is een meisje van achttien maanden op de rug van haar vader.

Kapitalisten vind je zelden in een lodge. Een Zweedse en een Duitse industrieel, die het slapen in een tent beu zijn, vormen een uitzondering. We delen onze aardse goederen samen, zij de calvados, wij de cognac. Deze kleine opkikker komt in dit koude gebied (Goropani betekent koud water) goed van pas, want het weer houdt zich niet aan de regel dat de laatste regens eind september behoren te vallen. Het regent zonder ophouden, meer dan vijftig uren. Een oude inwoner van het dorp verzekert ons dat het hier nooit langer dan drieënzeventig uur heeft geregend. Dit record halen we gelukkig niet.

Als bij toverslag wordt de hemel opeens helder, de nacht is vol sterren. Je kunt de melkweg zo onderscheiden. 's Morgens vroeg vertonen de bergtoppen zich in al hun gloed. Er heerst één en al bedrijvigheid, de rugzakken worden gepakt, iedereen gaat op weg. In het enige winkeltje van het dorp ligt een drager bij het vuur te slapen. Hij wil wel met ons mee. Nu volgen drie dagen van voortdurend lopen. Een zwaarbeladen ezel uit een grote karavaan slipt tussen het gesteente en komt in de rivier terecht. De ezeldrijvers zijn er niet gauw genoeg bij. Het dier stoot zijn kop tegen een steen in een van de stroomversnellingen en komt op zijn rug in het water te liggen; zijn spartelende poten smeken tevergeefs om hulp. Hij is het enige slachtoffer op onze afdaling.

Inmiddels is het *Dasain*-festival uitgebroken. De godin Doerga heeft ooit de demon Makisoera met een speer gedood (hij kon alleen door een vrouw worden verslagen) en heel Nepal viert de overwinning van het goede op het kwade. Dit is het tien dagen durende feest, waarop in groten getale buffels en geiten worden geslacht. Op onze tocht viel het al op dat grote kuddes geiten naar beneden werden gedreven. Iedereen

eet vlees gedurende deze dagen en draagt de gewijde rode tika op het voorhoofd.

Wie loopt schrijft niet, het weer is verrukkelijk, al te gauw bereiken we Pokhara. We vinden er een behoorlijke kamer, ik heb een prachtig uitzicht op de bergen vanuit mijn bed. 'Heb ik daarvoor zo'n moeizame tocht moeten maken,' zeg ik tegen mijn zoon, voor ik, uiterst tevreden, in slaap val.

Als ik een paar dagen later in Kathmandoe terug ben krijg ik een mooi verhaal te horen. Een geoloog kreeg voor zijn exploratie-instrumenten, die op het daarvoor bestemde formulier als 'tracking material' waren omschreven, bij aankomst van de douane te horen dat hij ze niet mocht invoeren. Ondanks het feit dat hij de toestemming voor zijn werkzaamheden in zijn zak had, kreeg hij ze niet vrij. Een ieder die hij kende, hoog en laag, werd ingeschakeld - de consul, het hoofd van de lepradienst, een meneer van de ontwikkelingshulp.

Ten slotte, met behulp van een hoge Nepalese ambtenaar en tegen betaling van een som gelds als beloning voor zijn moeite, werden alle moeilijkheden opgelost. De ambtenaar in kwestie was op het lumineuze idee gekomen om op het formulier het woord 'tracking' te veranderen in 'trekking'. Daar kon niemand bezwaar tegen hebben. Glimlachend gaf de douane de instrumenten vrij.

IV

Karma

‘Het is geen kwestie van geloven, het is allemaal wetenschappelijk te verklaren.’

‘Ik beschouw het eerder als een morele causaliteitstheorie.’

De abt en ik hadden het over karma, de som van alle daden, goed en kwaad, uit onze vroegere levens, die ons huidige bestaan bepaalt.

‘Als ik het goed begrijp volgen oorzaak en gevolg elkaar zonder ophouden op en, gelet op onze onvolmaaktheid, gaat dat zo door tot in het oneindige toe.’

‘U begrijpt het nog altijd niet,’ zei de abt, ‘aan de oneindige keten van bestaan op bestaan kan een einde komen.’

‘Hoe dan? Door het ingrijpen van een of andere god?’

‘Nee, door uw eigen toedoen. U bent, of u dat wilt of niet, uw eigen schepper. Alleen onwetendheid, u noemt dat met een fraai woord onvolmaaktheid, belet u dat in te zien.’

Het gesprek vindt plaats in een boeddhistisch klooster. Het klooster ligt op een heuvel, een paar uur rijden ten zuiden van Bangkok. Aan de voet van de heuvel liggen zee en strand. Het klooster is een modern complex met een tempel, vertrekken voor de monniken en de nonnen, toiletten en washokken, priëlen, een vergaderruimte, een telefooncel, een garage en een voliëre. Het geriefelijke van steen opgetrokken woonhuis is voor de abt en zijn gasten. De meer dan levensgrote kleurige gipsen beelden van figuren uit de boeddhistische canon, die op het terrein zijn opgesteld, zijn eerder lelijk dan mooi, de neon-verlichting had beter achterwege kunnen blijven. Toch maakt het geheel met de rotsen, de bomen, de struiken en bloemen en vooral het uitzicht de indruk van een harmonieus geheel. Het complex is niet af, er wordt hier en daar nog getimmerd.

De abt, een vroegere playboy naar men zegt, spreekt uitstekend Engels. Dat hij mij gastvrijheid verleent is op zichzelf niet zo bevreemdend: ik reis met mijn oudste zoon, die er welkom is, en de gastvrijheid strekt zich dan ook tot de vader uit. De abt, een stevig gebouwde man van ongeveer veertig jaar, heeft, merk ik, een druk bestaan. Hij is niet alleen bouwpastoor, hij is een veelgezocht spreker, hij leidt de tempeldiensten, zit de meditatiebijeenkomsten voor en is geestelijk raadsman voor allen die hem om raad en bijstand komen vragen. Hij maakt op het eerste gezicht de indruk van een opgewekte landbouwkundig ingenieur, hij steekt zelf de handen uit de mouwen, veegt het terrein voor zijn woning met een bezem schoon, inspecteert de toiletten, die het vaak laten afweten, geeft aanwijzingen bij de bouw van nieuwe vertrekken. Hij lacht vrolijk als hij toegeeft van sigaren te houden, eigenlijk zou hij liever pijp roken zegt hij, maar dat staat zo vreemd bij zijn saffrane monniksgewaad. Ik heb daar geen mening over, maar neem me voor, als ik straks in Holland terug ben, hem een kistje sigaren te sturen en noteer alvast het merk, Regal, dat hij rookt.

‘De Chinezen zijn een pragmatisch volk,’ zegt de abt. ‘Ik ken er een paar die elke dag van hun goede en slechte daden een boekhouding erop nahouden. Op die manier zorgen ze ervoor dat de balans niet naar het kwade doorslaat en ze gaan ervan uit dat ze daardoor hun toekomstig karma onder controle hebben.’ Ik lach erom, maar vind het naderhand nog zo gek niet. Als er toch geen god is, die er een nauwgezette boekhouding over ons doen en laten op nahoudt, waarom zou dan de persoon in kwestie, om wiens toekomstig heil het gaat, er niet zelf mee beginnen. Al ontbreekt hem het inzicht hoe dit bestaan uit vroegere bestaanstoestanden is voortgekomen, hij doet tenminste wat in zijn vermogen ligt om een goede afloop, dat wil zeggen een goede terugkeer te bevorderen. Wel loopt hij natuurlijk de kans dat wat hij vandaag als een

pluspunt noteert, straks een minteken kan blijken te zijn.

Toen mijn kleine radio, waarmee ik elke avond om tien uur naar de nieuwsuitzending van de BBC placht te luisteren, uit mijn kamer was verdwenen, voelde ik mij onthand. Kranten waren hier niet te krijgen, de radio vervulde voor mij een onmisbare functie. Natuurlijk had ik mijn kamer niet op slot gedaan, dat zou hier, zo dacht ik, als een motie van wantrouwen kunnen worden aangevoeld. Weliswaar liepen er talloze werklieden en bezoekers op het terrein rond, maar toch. Ik besloot niets van de vermissing aan de abt te melden en het verlies in stilte te dragen. Of ik dat deed om hem kopzorg te besparen, of omdat ik in deze omgeving van onthechting niet wilde laten blijken hoezeer ik aan mijn dagelijkse portie nieuwsberichten gehecht was, laat ik in het midden. Tot mijn niet geringe verbazing vond ik de volgende ochtend de radio buiten de deur van mijn kamer op de vloer liggen. De antenne was gemold, verder mankeerde er niets aan.

Tegen twaalf uur in de middag zitten mijn zoon en ik de maaltijd te verorberen die ons door een jonge monnik is gebracht. Rijst met allerhande groenten, eendeëieren, vis en vlees, alle ingrediënten in afzonderlijke plastic zakjes verpakt. Het eten is aan de scherpe kant, de toetjes daarentegen extra zoet. De Thaise keuken is één van de beste van Zuidoost-Azië en het voedsel dat de monniken 's morgens bij hun bedelronde ophalen mag er zijn. Een oudere monnik, die geen woord Engels spreekt, schuift bij ons aan. Hij lacht ons vriendelijk toe en beduidt ons met gebarentaal dat hij gisteren de radio heeft geleend en die vanochtend heeft teruggebracht. Wat kan ik anders doen dan vriendelijk teruglachen? Als hij een van de Chinezen was over wie de abt het heeft gehad, zou hij kunnen denken dat hij zijn ene slechte handeling - het binnensluipen in mijn kamer - met de andere - het vrijwillig terugbrengen van de radio - heeft goedgemaakt. Van mij als bevooroordeelde buitenstaander daarentegen, mag hij best een

slechte aantekening op zijn conductestaat krijgen, al was het alleen maar vanwege de antenne.

Dit is mijn tweede bezoek aan Thailand. In 1980 was ik er al eerder geweest, in de tijd dat stromen vluchtelingen uit Cambodja over de grens naar Thailand kwamen. De afschuwelijke realiteit van het schrikbewind van Pol Pot en van de daarop gevolgde hongersnood drong eerst laat tot de media door. De Vietnamese inval in Cambodja, de Chinese strafexpeditie tegen Vietnam, de bijna openlijke steun van Thailand aan Pol Pot en de tegengestelde belangen van Rusland en Amerika maakte de grootscheepse internationale hulpverlening tot een ingewikkelde onderneming. Dat neemt niet weg dat er in de kampen op Thais grondgebied en in het open veld aan de grens door de vrijwilligers van de verschillende hulporganisaties hard werd geploeterd om de eerste nood te lenigen.

Tijdens deze reis in Thailand heb ik een boek bij me dat ik al eerder had willen lezen. Het is *The Quality of Mercy* van William Shawcross dat over deze hulpverlening gaat. Het volgt de feiten op de voet en geeft het verwarrende beeld van het internationale steekspel scherp weer. Belangrijker nog zijn de vragen die hij zich stelt. Heeft, ondanks de goodwill van zoveel gulle gevers, de hulp aan Cambodja werkelijk iets goeds opgeleverd? Heeft deze hulp niet én Pol Pot én de door de Vietnamezen aangestelde marionetten-regering op de been geholpen, juist toen beiden te zwak en te krachteloos waren om stand te houden? Door Pol Pot (via de Thaise grens) te voeden, te kleden en van wapens te voorzien is de oorlog in Cambodja verlengd en is een vergelijk bijna onmogelijk geworden. De hulpverlening heeft als eindresultaat opgeleverd dat de ellende van Cambodja is gecontinueerd. Aldus Shawcross.

Wat zouden de Chinezen over wie de abt het had in hun boekhouding daarover hebben kunnen melden? Zoveel ton rijst, zoveel zaaipaddie, tegen zoveel doden, misère en bezetting.

Het zijn raadsels waarop ik geen antwoord weet. Als ik de abt nog eens mocht ontmoeten, zal ik hem vragen om mij uit te leggen wat het collectieve karma, waar we in onze gesprekken niet aan toe zijn gekomen, precies betekent. Misschien dat daarin, wetenschappelijk of niet, de verklaring schuilt voor de rampspoed, waaronder Cambodja vandaag nog gebukt gaat.

Einstein

'Nee Hugo, toeval bestaat niet.' De tachtigjarige Paul Storm met zijn jeugdige gezicht en zijn door yoga-oefeningen nog lenige lichaam (dat alleen maar stroef doet als hij wil gaan zitten) kijkt me vriendelijk lachend aan. Er hapert iets aan zijn prothese, dat zie ik meteen, want de mijne lijdt aan hetzelfde euvel. Paul is mijn goeroe. Niet een goeroe in de gewone betekenis van het woord, maar meer een oudere vriend, die in mij een zekere drang naar wat ik voor het gemak als metafysica zal aanduiden heeft ontdekt.

We kennen elkaar al zo'n veertig jaar. Onze kennismaking stamt uit een tijd, waarin ik, alleen al bij het woord goeroe in lachen zou zijn uitgebarsten. Paul waarschijnlijk ook, want deze beweeglijke acteur, die onder Albert van Dalsum de ene na de andere jeune premier-rol vervulde, was daar ook nog niet aan toe. Dat gebeurde pas omstreeks 1950 in Suriname, waar hij als regisseur door de Sticusa was uitgezonden en waar ik, als voorzitter van het toneelgenootschap Thalia, vrijwel dagelijks contact met hem had. Hoe hij in aanraking is gekomen met een eenvoudige dorpsonderwijzer in het district Commewijne, en hoe die zijn goeroe werd, heeft hij op openhartige, bijna jongensachtige wijze, verteld in zijn boek *De oceaan in een druppel*.

Als ik Paul na jaren in Den Haag ontmoet - hij heeft inmiddels in India nog twee goeroes, Ramdas en Charan Singh, gehad - wordt de oude vriendschap meteen weer opgenomen. Dit keer voegt hij er nog iets aan toe, hij neemt mij in vertrouwen, vertelt me, wat hij vroeger nooit gedaan heeft, van zijn spirituele ervaringen, al voelt hij aan dat ik de weerstanden tegen wat ik als een vorm van complete overgave beschouw niet zal kunnen overwinnen. Ik ben geen lid van de *sangha* en zal het,

denk ik, ook nooit worden, ik blijf een vreemde, naar ik hoop niet storende eend in de bijt.

De opmerking van Paul over het toeval heb ik al vaker van hem gehoord. Ik kan niet zeggen dat ik zijn absolute zekerheid over een duidelijke lijn in de loop der dingen deel. Ik bevind me vandaag, 27 maart 1986, op de Filipijnen aan het Taal-meer en kijk uit op een klein eiland met een vulkaan. Geen machtige, imponerende vulkaan zoals de Merapi op Java of de Goenoeng Agoeng op Bali, maar vulkaan genoeg om in de reisgidsen beschreven te worden. Het is vroeg in de ochtend, de zon voelt prettig aan, ik heb al gezwommen en zit op een bank over het meer te staren. Op mijn knieën ligt *Something Happened* van Joseph Heller, waarin ik af en toe een paar zinnen lees. Niet omdat het boek langdradig is - verre van dat - maar eenvoudig omdat ik meer geneigd ben voor me uit te kijken dan echt te lezen. Ik heb het boek in Einstein's Bookshop in Manilla op de kop getikt. Dat is een van die in Azië overbekende boekwinkels, waar je je gelezen boeken kunt inruilen tegen andere tweedehandsboeken, al of niet met bijbetaling van een luttel bedrag. Omdat de dag tevoren een zondag was, alle winkels gesloten waren en ik maandagochtend om negen uur voor drie weken naar een piepklein, vrijwel onbewoond eiland zou vertrekken, was ik blij dat Einstein al vroeg open was. Tijd om rustig uit te zoeken wat mij aantrok was er niet. Eén van de boeken die ik inderhaast meenam was *Something Happened*.

Op dit punt aangekomen gaat het toeval een rol spelen. Ik ben op bladzijde 110 en blijf steken bij de regel 'I was absolutely wild for her when she was a girl and I was a boy, absolutely out of my head with volcanic lust.' Dat 'volcanic lust' doet mij de das om. Bepaalde woorden en zinswendingen kunnen bij mij onder bepaalde omstandigheden bepaalde associaties wakker roepen. Beelden, prettige en onprettige, die opgeslagen waren in het archief van mijn herinnering, komen

mij dan weer voor de geest. Soms zijn het mensen aan wie ik in geen jaren meer heb gedacht, flarden van gebeurtenissen die ik al lang vergeten waande. 'Volcanic lust' - ineens was ik weer, ver van het meer en de vulkaan, terug in de rechtszaal van de rechtbank in Amsterdam. Een zitting met gesloten deuren, in het belang van de goede zeden, geen publiek, zelfs geen pers. De advocaat is Mr. P., een bekende strafpleiter. Zijn cliënt is een jongeman van om en bij de dertig, met een nerveus charmeursgezicht, die terechtstaat wegens verkrachting. Hij heeft de jonge vrouw in kwestie, op wie hij bij een eerste ontmoeting indruk had gemaakt, uitgenodigd voor een autotochtje. Zij stemt erin toe, heeft er geen erg in dat hij een stille, doodlopende weg inslaat. Als hij stopt beginnen ze te vrijen. Er is nog niets aan de hand. Dan gaat hij op de vloer van de auto zitten - het is een nogal ruime bestelauto - trekt de broek van de vrouw naar beneden en begint haar te likken. Dat is, wat je daar ook van denkt, geen verkrachting. Verkrachting is vleselijke gemeenschap met geweld of bedreiging met geweld. De vrouw begint tijdens het likken te bidden. Ze is van gereformeerde huize en verklaart onder ede dat zij heeft gebeden dat de man daaraan genoeg zou hebben en niet verder zou gaan.

'Deed u het bidden stilletjes of luid?' wil de advocaat weten.

'Ik weet het niet meer precies,' zegt ze, 'ik denk dat ik mijn lippen, zoals ik gewoon ben, bewoog en heel zacht de woorden van mijn gebed heb uitgesproken.'

Het gebed werd niet verhoord. Op een gegeven ogenblik is de man overeind gekomen, heeft 'Houd ermee op' geroepen, toen zijn handen om haar nek gelegd, ze toegedrukt en haar aldus gedwongen om gemeenschap met hem te hebben. Een duidelijk geval van verkrachting, meent de officier van justitie. Daar is Mr. P. het niet mee eens. Hij is een erudiet man, die met veel verve citaten uit de Angelsaksische literatuur aanhaalt. Hij tekent de gemoedsgesteldheid van zijn cliënt als

die van een sluimerende vulkaan. Het bidden van de vrouw had averechts gewerkt, in plaats dat daarvan een kalmerende werking uitging had het juist de eruptie teweeggebracht. 'Volcanic lust,' zo beschreef hij de passie van zijn cliënt, de ondraaglijke spanning die het bidden van de vrouw op het moment van grote seksuele opwinding had opgewekt. 'Houd ermee op,' had hij geroepen, een wanhoopskreet. 'Als ze gehijgd had, of wat voor geluiden ook had gemaakt, zou mijn cliënt vandaag hier niet voor u hebben gestaan. Nee, die gevouwen handen, dat aanroepen van God om getuige te zijn van wat zich in de auto afspeelde, maakte hem duidelijk dat alleen de vereniging van man en vrouw genade zou vinden in Gods ogen. Hij kwam onder een druk te staan, waartegen hij zich niet meer kon verzetten. U, meneer de officier, mag dat verkrachting noemen, ik noem het een schoolvoorbeeld van onweerstaanbare dwang.'

Ik spaar u het verdere juridische verloop. Het is voldoende om te weten dat de verdachte wegens verkrachting tot gevangenisstraf werd veroordeeld. Het kan ook geen kwaad om te weten dat hij op het gebied van misdrijven tegen de zeden geen schoon strafblad had. Maar daar gaat het mij hier niet om. Was het geen toeval, dat ik op een bank tegenover een vulkaan gezeten, lezend in een boek dat ik in grote haast bij Einstein had gekocht, juist op dat éne zinnetje moest stoten dat het wiel van mijn herinnering in beweging bracht? Advocaat P. is al lang dood, ik ben al een paar jaar gepensioneerd, strafzaken - ik heb er zoveel van berecht - boeien mij niet meer. Als het waar is dat er geen toeval bestaat, dan is mijn hele leven één groot netwerk, door onzichtbare draden aan elkaar gebonden.

'Paul,' hoor ik mezelf zeggen, 'ik moet er niet aan denken dat alles wat ik in mijn leven heb meegemaakt bepalend is voor wat er vandaag of morgen met me gebeurt. Als ik niet toevallig tot bladzijde 110 was gekomen, maar het boek had dichtgeslagen op laat ons zeggen bladzijde 108, was dit verhaal

nooit boven komen drijven.’ Laat ik voor één keer Pauls antwoord zelf verzinnen: ‘Ik kan me voorstellen dat deze zaak je, of je wilde of niet, onbewust heeft beziggehouden. Je moet hebben aangevoeld dat je er met het opplakken van een juridisch etiket nog niet vanaf was. Daarom moest je doorlezen tot bladzijde 110. Nu eerst is de zaak, en daar kan jij niet blij genoeg om zijn, voorgoed afgedaan.’

Art Deco

Yoshiko vertelt me dat ze in het Kyoto-hotel werkt. Als ik haar zeg dat ik veertig jaar geleden een paar dagen in Kyoto heb geloged in een hotel met een Art Deco-interieur, of iets dat daarop lijkt, is ze ervan overtuigd dat dat het Kyoto-hotel moet zijn geweest. Het stamt nog uit de tijd van voor de oorlog en een deel ervan is, ondanks modernisering en uitbreiding, ongewijzigd gebleven. 'Kom nou maar gauw eens kijken,' zegt ze. Ik wil mijn gastvrouw die, al zou je dat van haar lieve gezichtje niet aflezen, in de computer-afdeling van het hotel werkt, natuurlijk een plezier doen en ga al de volgende middag met haar mee.

Mijn geheugen vertoont de meer voorkomende eigenschap, dat sommige brokstukken uit mijn leven, en lang niet altijd de meest opwekkende, mij haarfijn voor de geest staan, terwijl andere voorgoed schijnen te zijn weggezakt. Daar tussenin bevindt zich een aantal dat af en toe even zijn gezicht laat zien. Het Kyoto-hotel valt onder de laatstgenoemde categorie. Dat ik desondanks onmiddellijk het hotel herken, komt omdat de eetzaal enige gelijkenis vertoont met het restaurant van hotel Americain in Amsterdam. Een zelfde soort lambrizing, lampen, plafond.

Ik kijk naar de vergulde klok, vraag me af of die er vroeger ook al was. Nee, zover reikt mijn herinnering niet. Ik ben al blij dat ik, zonder dat het gastenboek, zo het nog bestaat, erop nageslagen behoeft te worden, kan vaststellen dat ik inderdaad eens hier geweest ben. Het is drie uur in de middag, de lunchtijd is voorbij, de eetzaal is opgeruimd, drie mannen en een vrouw zitten geanimeerd aan een tafel te praten. Yoshiko stelt me aan hen voor, het zijn de leden van een filmploeg die in de afgelopen dagen een documentaire van het hotel

hebben gemaakt. Ze zitten nog wat na te praten over technische details, de apparatuur is al in de auto geladen. Een gast van veertig jaar geleden uit een onuitsprekelijk land - 'Surinamu, waar ligt dat?' - is toch interessant genoeg om je langer dan even mee te bemoeien.

'In het winkeltje van het hotel,' zeg ik, 'ik meen dat het toen op de benedenverdieping was, heb ik indertijd drie kleurhoutsnedes gekocht, Yokohamae, portretten van Europeanen en Amerikanen, zo rond 1860. Meer curieus dan mooi.' Ik kan niet beweren dat deze duik in de geschiedenis van de Ukiyoe diepe indruk op ze maakt. Wat ze van me willen horen is wat ik veertig jaar geleden in Kyoto ben komen doen. Ik vertel ze dat ik kapitein was in het Nederlands-Indische leger en gedetacheerd bij het hoofdkwartier van generaal MacArthur in Japan. Generaal MacArthur, er gaat een licht bij hen op. Het is alsof ik mijn visitekaartje heb afgegeven, nu kunnen ze me plaatsen in rang, tijd en plaats. 'Ik was als officier van justitie belast met het opsporen van oorlogsmisdadigers, de "minor war criminals" en werkte in Tokio en Yokohama. Een uitstapje naar Kyoto, dat niet gebombardeerd was en niet stonk, was een welkome afleiding.'

'Hoe vond u Kyoto?'

'Heel prettig. De Kamo-rivier en al die houten tempels. Het was lente en ik heb de Heian Shrine bezocht. De bazin van het winkeltje had me verzekerd dat de kersebloesems daar op hun mooist zijn. En nu ga ik u iets heel merkwaardigs vertellen. Vlak voor mijn reis naar Japan lees ik een boek van Tanizaki: *The Makioka Sisters*. Ik weet niet of u het kent. Ik heb het natuurlijk in vertaling gelezen. Het gaat over een vroeger welgestelde familie in Osaka, die op zijn retour is. En waar gaan de zusters Makioka heen als het lente is?' Ik pauzeer bij het stellen van de vraag en geef, als niemand iets zegt, zelf het antwoord: 'Naar de Heian Shrine in Kyoto!' De filmploeg is het met de bazin en met Tanizaki eens dat

de beroemde tuin van de Heian Shrine een uitgelezen plek is om de kersebloesems te bezichtigen. Ik vrees dat ze mij taxeren als één van die onuitstaanbare mensen, wier interesse voor Japan voornamelijk op theeceremonieel en bloemschikken gericht is.

‘Hoe vond u de Japanse vrouwen?’

Het is het vrouwelijke lid van de ploeg, die het vraagt. Bedoelt ze het uiterlijk, het figuur, de kleding of de maatschappelijke positie ten opzichte van de man? Of wil ze weten of ik me tijdens mijn diensttijd een Japanse heb aangemeten om die tijd zo aangenaam mogelijk door te komen?

Ik weet niet hoe het met het feminisme in Japan is gesteld en ben, zoveel ouder dan die jonge mensen, niet van plan om me bloot te geven.

‘Ik heb maar één vriendin gehad. Dat was Kiyoko. Kiyoko diende in het Amerikaanse leger, ze was een NISEI, of, zoals dat toen heette, een “American of Japanese extraction”. Grote delen van Japan waren voor de geallieerde troepen “out of bounds”. Maar Kiyoko zonder uniform kon doorgaan voor een Japanse. Ze heeft me heel wat van Japan laten zien. We hebben het goed met elkaar gehad. Ze woont nu in Salt Lake City, vier dochters, oma, denk ik.’

Dat lijkt me meer dan genoeg. Ik ga die kinderen daar toch niet vertellen dat in mijn herinnering Kiyoko en Japan samenvallen. Anders zullen ze nog gaan denken dat ik beter naar Salt Lake City had kunnen reizen, dan hiernaar toe te komen.

‘Hoe vond u het om oorlogsmisdadigers te berechten?’

Hoe ik het vond? Wat moet ik daarop zeggen? Het zijn jonge mensen, die na de oorlog zijn geboren. De laatste oorlogsmisdadiger is, als ik het goed heb, in 1959 uit de Sugamogevangenis ontslagen. De ‘Rape of Nanking’ is de enige episode waar ze iets vanaf weten. Het kan natuurlijk bij zo'n gesprek niet missen, Hiroshima komt op de proppen.

‘Ik was blij dat de bom een einde aan de oorlog maakte,’ zeg ik.

Ze kunnen hun oren niet geloven, kijken me met grote ogen aan. Durf ik de bom goed te praten? Dat staat in Japan gelijk aan de ergste vorm van heiligschennis.

‘Ik diende op een eiland in de Pacific,’ leg ik ze uit. ‘We hadden verwacht dat na de capitulatie van Duitsland Japan de oorlog voor gezien zou houden. Een bekeken zaak. Maar nee hoor, jullie regering wilde tot het einde toe doorgaan, tot de laatste man. En met die kamikaze-begrippen, die toen in waren, zouden jullie het gedaan hebben ook. Ik heb in *Black Rain* van Masuji Ibuse gelezen dat zelfs oude mannen bamboe speren klaar hadden staan om het invasieleger tegen te houden. Als dat gebeurd was zou Kyoto, met al zijn houten huizen en tempels, met de grond gelijk zijn gemaakt.’

Overtuigend of niet, met dat laatste argument scoor ik. Hiroshima en Nagasaki, tot daaraan toe, maar Kyoto, de stad die ze op hun duimpje kennen, de bloem onder de steden, dat kán eenvoudig niet. Omdat we allemaal weten dat het godzijdigeloofd niet gebeurd is, gaan we er gemakkelijk bij zitten en halen opgelucht adem, terwijl Yoshiko voor een drankje zorgt. In die ontspannen sfeer vertrouwen ze me toe dat ze een documentaire hadden willen maken van Schoichi Yokoi. Iedere krantelezer en televisiekijker in Japan weet dat hij de sergeant is, die zich in Guam tot 1972 in een grot schuil heeft gehouden. Schoichi Yokoi was aan het eind van de oorlog van zijn compagnie afgesneden, wist niet dat de oorlog geëindigd was en heeft zich achtentwintig jaar lang met ratten, slakken en bladeren gevoed. Een grote televisiemaatschappij was ze voor. Die heeft er een bombastisch huzarenstukje van gemaakt. Jammer. Hoe ik het vind?

Stom, natuurlijk. Die man had na een tijdje, toen hij geen enkele soldaat meer zag, toch moeten begrijpen dat de oorlog voorbij was. Maar dat zeg ik ze niet. Ik wil ze niet tegen

het zere been schoppen. Ze zijn geen militaristen, ze zijn tegen de herbewapening van Japan, tegen de 'nukes', Ze hebben in dit groepsgebonden land bewondering voor de eenling, die een nutteloos doel tot in het absurde toe nastreeft.

'Had hij een vrouw?' vraag ik.

'Ja,' zeggen ze, 'die heeft op hem gewacht.'

Achtentwintig jaar. De Japanse Penelope.

'U bent na veertig jaar hier teruggekomen. De officier van justitie gaat aan het eind van zijn loopbaan naar het huis van de verdachte. Daar zouden we een script van kunnen maken. Wat bezielde u om dit te doen, is het een soort pelgrimstocht?'

Ik begin te lachen. 'Zonder stok en zonder witte kleding? Dat heeft nog niemand achter me gezocht. Toch hebben jullie gelijk, ik wilde het land nog eenmaal zien. Niet met de ogen van iemand, die de oorlog heeft meegemaakt en daar niet los van kan komen. Meer op de manier van iemand, die een plek herkent, waar hij zich om de een of andere onverklaarbare reden thuis voelt.'

Mijn oudere vriend Paul zou bij de woorden onverklaarbare reden meteen het hoofd schudden. De verklaring, ik hoor het hem al zeggen, ligt in het vroegere bestaan. In één van je vroegere levens moet je hier hebben geleefd. Zo eenvoudig is het. Wat doet het ertoe of mijn vriend gelijk heeft. Voor de één is het lariekoek, voor de ander een zonneklaar gegeven. Even speel ik met de gedachte dat mijn vriend gelijk zou kunnen hebben. Dan ben ik eens, in een ver of nabij verleden, een Japanner geweest. Dat houdt dan wel in dat ik de oorlog in een ander perspectief moet zien. Zojuist nog praatte ik Hiroshima goed. Nu sta ik met mijn ene been aan de andere kant, de kant van sergeant Schoichi Yokoi. Dat is op zichzelf niet voldoende. Ik zou ook moeten weten tot welke groep ik heb behoord, tot de samoerai of de gewone burgers, tot de beulen of de slachtoffers. Daar gaat het om. Op deze plek zal ik het antwoord op die vraag vast niet kunnen vinden. Wat als

ik er heb gegeten, gedanst, geslapen, geneukt? Dat had ik in ieder willekeurig hotel in Amsterdam ook kunnen doen. Daarvoor had ik deze reis niet hoeven maken.

‘Deze plek, dit hotel,’ zeg ik, ‘speelt geen enkele rol in mijn leven.’

In een uitdragerswinkel in deze stad heb ik een ingelijste foto gezien van een stel trots poserende Japanse soldaten, die zojuist de hoofden van een paar arme Chinezen hadden afgeslagen. Links van de groep lagen de hoofden, rechts de rompen. Voor een paar yen had ik die foto kunnen kopen. Maar ik deed het niet, ik durfde niet. Misschien had ik toen al het gevoel dat ik een van die soldaten had kunnen zijn.

Ik schraap volgens goed Japans gebruik mijn keel en vat de draad van het gesprek weer op. ‘Nee, geen pelgrim,’ zeg ik. ‘Een Hollandse dichter heeft in een bundel, *Narrenwijsheid* heet ze, een regel geschreven, die me altijd heeft vergezeld: “Ik ga maar en ben.” Dat is mijn antwoord op jullie vraag. Meer kan ik er ook niet over zeggen.’

Alweer die grote ogen. Ik heb het gevoel dat ik ze een koan heb opgegeven, een van die raadsels die je met het normale verstand niet kunt oplossen. Het kan soms jaren duren, voordat iemand, die daarop zit te broeden, in een flits het ware inzicht - ik deins ervoor terug om het grote woord verlichting te gebruiken - verkrijgt. In sommige gevallen duurt het meer dan veertig jaar. Ik kan ervan meepraten.

Synthese

Het moet ruim tien jaar geleden zijn dat ik mijn dochter Margareta in New Delhi ging opzoeken. Margaretha had aan de Londense School of Oriental and African Studies 'Indian History' gestudeerd en had daarna, op voorspraak van haar professor, een baan gekregen bij de uitgeverij Banarsidass in Delhi. Toen ik haar na een jaar in Delhi terugzag schrok ik. Ze zag er slecht en ingevallen uit. De hitte van Delhi in de warme periode, wanneer het ook 's nachts niet afkoelt, verdroeg ze maar moeilijk. Ik besloot haar voor een korte vakantie mee te nemen naar een koeler oord en pleegde daartoe overleg met de oudste firmant van de uitgeverij, de eerbiedwaardige, in *dhoti* geklede oude heer Motilal.

Margareta had me verteld dat haar aanzien bij de firma sedert mijn komst aanmerkelijk was gestegen, want een jonge vrouw alleen, dat vonden ze maar zo-zo. De komst van een echtgenoot was natuurlijk beter geweest, maar een vader kon ermee door. De oude heer, ongeveer vijftien jaar ouder dan ik, ried ons Kasjmir aan. Hij beschreef het als een waar paradijs, waar hij zelf ook vaak naar toe was gegaan. Als je hem zo met gekruiste benen achter zijn afgeladen, stoffig bureau zag zitten, zou je anders hebben gezworen dat hij nooit van deze plek was weggeweest. Kula, Simla, Darjeeling, hij somde ze in deze volgorde op, waren volgens hem aantrekkelijke, ofschoon niet vergelijkbare alternatieven.

Het pakte anders uit. Het werd Kathmandoe. Maar voor het zover was kreeg ik eerst op subtiele wijze te horen dat ik mijn vaderlijke plichten had verzaakt. Hoe had ik kunnen toestaan dat mijn dochter met een vreemde man, een Pool nog wel, een huis deelde? Ik kon hem verzekeren dat de Pool in kwestie professor was, in het Sanskriet bovendien, dat hij

nota bene aan de universiteit van de heilige stad Varanasi (Benares) doceerde, dat hij getrouwd was en dat zijn zwangere vrouw binnenkort uit Gdansk over zou komen. Ondanks al deze geruststellende mededelingen slaagde ik er, geloof ik, niet in zijn diepe misprijzen ook maar enigszins op te heffen. Hij zei tegen mij dat hij Margareta had voorgesteld om bij hem thuis - een grote woning waar verscheidene van zijn zonen met hun gezinnen huisden - te komen wonen. Hij kon maar niet begrijpen dat zij dit aanbod, dat haar geen *rupee* zou kosten en haar huwelijkskansen ten goede zou komen, had afgeslagen. Ik deed alsof ik voor de eerste maal iets hierover vernam, al wist ik van Margareta dat de oude heer niets liever zag dan dat zij dagelijks zijn kleinzonen thuis Engelse les zou geven. Ze gruwde al bij de gedachte dat ze als een surrogaat-schoondochter onder het waakzaam oog van de veelkoppige familie Banarsidass zou moeten leven en had met veel gekronkel en gedraai de uitnodiging voor zich uit geschoven. Deze vervelende controverser nam niet weg dat hij zijn lof tegen mij uitte over het werk dat zij bij de uitgeverij verrichtte. Ik begreep dat dit vooral bestond uit het in begrijpelijk Engels overbrengen en redigeren van religieus-wijsgerige teksten. Het viel me op dat hij met bijna jeugdige gloed sprak over een nieuwe goeroe, die, anders dan de meeste van zijn soortgenoten, een uiterst belezen figuur was, goed op de hoogte van christelijke, boeddhistische en tantristische geschriften en theorieën. De man had de bestofte substraten van hindoeïsme en al die andere leren bijeengeveegd en tot een fris, aantrekkelijk aandoend geheel gemaakt. Hij zou, daar twijfelde de oude heer geen moment aan, in de naaste toekomst furore maken. Als er al oppositie kwam, dan was die te verwachten uit de hoek van de orthodoxe hindoes met hun rigide opvattingen en rituelen, waaraan sedert eeuwen geen jota mocht worden gewijzigd. De meer westers georiënteerde groepen daarentegen, bij wie veel van dat oude, veeleisende gedoe in discredit was geraakt, stonden er voor

open. En dat was zeker het geval bij de buitenwacht van Amerikanen en Europeanen die naar een alomvattend inzicht kwamen zoeken, dat in het Westen niet langer te vinden was. De man had een mooie stem, een goed bij een goeroe passend uiterlijk, beschikte over handgebaren die aan Rabindranath Tagore deden denken, had olijke, op een ver doel gerichte ogen en bezat, als niet te verwaarlozen pluspunt, een lichte huid.

De firma Banarsidass, een familiebedrijf, had voldoende vertrouwen in mijn dochter om haar met de Engelse bewerking van het manuscript te belasten. Zelden heeft ze, volgens haar zeggen, zo moeten zwoegen om er een draaglijk, samenhangend geheel van te maken. Heilig of niet, wat de man schreef was in haar kritische ogen 'a considerable amount of waffle'. Afkomstig van de strikt wetenschappelijke Londense school, had ze een intense afkeer van alles wat op een hutspot van ideeën leek. Boeddhisme en hindoeïsme op één lijn stellen wees ze onverbiddelijk af. Ze beklemtoonde juist de verschillen, die voor haar het wezenlijke van die gedachtenwerelden uitmaakten. Nu ze desondanks het boek voor uitgave gereed had gemaakt, had de oude heer er vrede mee dat ze een paar weken met haar vader vakantie ging houden. 'Als ze terugkomt zijn we misschien al aan een tweede druk toe.'

Kathmandoe was verrukkelijk. Ik zal niet uitweiden over mijn ontroering toen ik voor het eerst over de straten en pleinen liep en mezelf gelukkig prees dat ik hiernaar toe was gekomen. Mijn brieven en briefkaarten moeten daar vol van gestaan hebben; wat is er met hem aan de hand, moeten de ontvangers gedacht hebben. Ik kon mijn ogen niet afhouden van de sierlijke vrouwen met de koperen kruiken, die ze op de heupen droegen, van de ontelbare schrijnen met vreemde beelden, Hanoeman, de apenkoning, Ganesh, de olifant. Bloemen werden voor ze neergezet, met rode of gele verfstof werden ze bestreken. Ik

snoof de geur op van wierook, bloemen en huisvuil, ik zag optochten met muzikanten in oude, versleten schutterspakken voorbijtrekken, praalwagens op hoge wielen werden door stellen joelende jongemannen voortgetrokken.

's Nachts wandelend door de straten stootte ik op straattoneel, dat onder het mom van een klucht meestal een aanklacht tegen omkoopbare functionarissen inhield. Vanuit de van fraai houtwerk voorziene vensters keken de vrouwen toe, iemand bood mij een hasjsigaret aan. Ik beleefde een werkelijkheid die ik niet voor bestaanbaar had gehouden, de twee grote *stoepa's* die het stadsbeeld bepalen, waren de windstreken op mijn denkbeeldig kompas. Bhaktapoer, Patan, steden in de Kathmandoe-vallei, waar je als vreemdeling des avonds niet mocht vertoeven en die aan grondige restauratie toe waren, kwamen op me af als was ik een archeoloog, die zojuist een verzonken stad had opgegraven. Dat ik de besneeuwde toppen van de Himalaya niet te zien kreeg moest ik voor lief nemen. Het was zomer en de lucht was niet helder genoeg. De eigenaar van het pas geopende Blue Angel-hotel, waar we onze intrek hadden genomen, verzekerde me weliswaar dat ik de toppen kon zien als ik om vijf uur 's morgens op het dak van het hotel ging staan, maar na twee ochtenden tevergeefs turen gaf ik het op. Ik kom hier vast en zeker terug, beloofde ik mijzelf, in een ander seizoen, lente of herfst.

Toen, tijdens dit opgaan in deze oude, maar voor mij nieuwe wereld, bekwam mij het gevoel dat ik een overloper, een verrader was. Tussen Suriname en mij had er altijd een intieme band, een relatie bestaan en in de loop van de jaren was die, waar ik mij ook bevond, alleen maar hechter geworden. Nu ineens dreigde een afzwakking van die relatie, mijn gedachten en verlangens gingen naar een ander uit. In den beginne deed ik nog mijn best om dit te camoufleren, maar het was vechten tegen de bierkaai. Als een duizendarmige godin had het Verre Oosten haar armen om me heen geslagen om me niet meer

los te laten. Mijn verlangen om meer van deze wereld te zien, te leren kennen en aan te voelen werd zo sterk dat ik, met terzijdestelling van allerlei verplichtingen, er elk jaar heen trok. Oud en grijs had niet langer enige betekenis voor mij, ik schrapte voor onbepaalde tijd de dood uit mijn agenda, ik had nog zoveel te doen, in me op te nemen, te ervaren.

Terwijl mijn dochter en ik redetwistten over de verschillende religies - zij was als feministe fel gekant tegen het boeddhisme, omdat de vrouwen daarin een ondergeschikte rol vervullen - ging ik, zonder iets van de man te hebben gelezen, de kant van Banarsidass' nieuwe goeroe op. Ergens moest het te vinden zijn, een synthese van geloof en ongeloof, van is en niet-is, van wat zich aan ons voordoet en 'ultimate reality'. De bevestiging duurde maar kort, de verzoening kwam niet tot stand, het werd me al gauw duidelijk dat mijn westers rationalisme, of beter nog mijn hang naar kritisch, analytisch denken, te diep in mij had ingevreten om deze tour de force vol te kunnen houden. Het gladstrijken van essentiële verschillen bleek na een tijdje niet een handwerk te zijn waarin ik uitmuntte. Duidelijkheid werd vaagheid, standpunten uitvluchten, beeldspraak grootspraak. Ik werd kregel van alles wat de monotonie van het bestaan dreigde te vergroten. Unisex, de laatste, modieuze zegepraal van het uitwissen van alle verschillen, werd voor mij een teken aan de wand.

Op dit punt beland begon ik met meer dan gewone belangstelling de lotgevallen van de door de firma Banarsidass geproclameerde goeroe te volgen. Dat was niet moeilijk. Zijn actieradius was inmiddels van Poona uit wereldwijd geworden. De oude heer Motilal had het goed gezien: Europeanen, Amerikanen, joden, christenen en atheïsten, mannen en vrouwen, droegen hem op handen.

Margaretta had, toen ze zich over zijn manuscript boog, bij lange na niet kunnen bevroeden dat hij zou uitgroeien tot de olijkerd met de negenennegentig Rolls Royces.

Ik moet bekennen dat ik er nog altijd niet toe kan komen om zijn boeken te lezen. Zo iemand mij op de man af vraagt of mijn dochter al of niet gelijk had met haar aan duidelijkheid niets te raden overlatende kenschets, gewauwel, zal ik derhalve, eerlijkheidshalve, het antwoord schuldig moeten blijven.

Ceterum censeo Bhagwanem in Hollandiam admittendum esse.

V

Japan revisited

1

Wat voor titel zal ik aan mijn Japanse reisverslag geven? Het weinig originele antwoord op die vraag ligt voor de hand: 'Japan revisited.' Laat me voorop stellen dat ik veertig jaar geleden, in 1946 en 1947, in Japan heb gewerkt als officier van justitie bij de berechting van de oorlogsmisdadigers - de zogenaamde 'minor war criminals' - voor een internationaal tribunaal. Je zou zo denken dat dat mij wat meer inzicht zou geven in het Japan van vandaag. Niets is minder waar. Een land dat overwonnen en bezet is toont zijn ware gezicht niet. Het bezit op dat ogenblik misschien niet eens een eigen gezicht. Het wacht af. De Japanners keken vol verbazing naar de Amerikanen, die over hun land zwermden, niet op wraak zinden, hun vrouwen niet verkrachtten, hun bezittingen niet roofden. Nadat de keizer door de radio de capitulatie had bekend gemaakt en zijn onderdanen had gemaand om zich bij het onvermijdelijke neer te leggen, was er, op wat kleine incidenten na, geen spoor van verzet meer tegen de geallieerde troepen. De Japanners begonnen niet alleen aan het o zo noodzakelijke puinruimen, maar ook aan een proces dat ik heroriënteren zou willen noemen.

Voor de tweede keer in hun lange geschiedenis dwong het Westen, in casu de Amerikanen, hen het roer om te gooien. De eerste keer gebeurde dat in 1853, toen de Amerikaanse admiraal Perry met zijn zwarte oorlogsschepen hen, zonder dat er ook maar een schot werd gelost, min of meer dwong het land voor de vreemdelingen en hun handelsbelangen open te stellen. Na het volstreekte isolement dat ongeveer 250 jaar heeft geduurd - het piepkleine schiereiland Decima bij Nagasaki, waar de Hollanders en vlak daarbij de Chinezen ieder een factorij hadden, was de uitzondering - kwam de grote omme-

keer. Was die afzondering eertijds door de Japanners bedoeld om zich christendom en daarmee gepaard gaande kolonisatie door de Europeanen van het lijf te houden, nu ging Japan onder de regering van keizer Meiji zijn licht in het Westen opsteken. Ze deed dat zo grondig, dat ze binnen vijftig jaar in staat was de kolossen, China en Rusland, te verslaan.

De gedaanteverwisseling die Japan in die jaren heeft ondergaan, was niet gering. Er kwam een eind aan de feitelijke regeringsmacht van de shogun, de keizer kwam na honderden jaren van gedwongen retraite in Kyoto naar Edo, het tegenwoordige Tokio. Wat het Westen te bieden had werd in een razendsnel tempo overgenomen.

De ridderklasse van de samoerai werd opgeheven, de kastelen van de roerige leenheren afgebroken; er kwam een grondwet, waarin de keizerlijke macht centraal stond; de oude Shintogodsdiens, met de keizer - directe afstammeling van de zonnegodin - als opperpriester, werd, met terzijdestelling van het boeddhisme, staatsgodsdienst; een nieuwe adelstand met markiezen en wat niet al werd in het leven geroepen.

De heren begonnen westerse uniformen en officiële kleding te dragen, de dames uit de betere kringen volgden en in het gemeentelijk museum in Kobe kun je zien hoe ook het Japanse dameskapsel sedertdien aan een voortdurende verandering onderhevig is. De quadrille en wals werden aangeleerd, het vlees eten, voor de boeddhisten een gruwel, werd aangemoedigd.

Het klakkeloos overnemen van al die normen en gebruiken mag dan wel de spotlust van het Westen hebben opgewekt, het was niet meer of minder dan de uiterlijke bevestiging van een radicale verandering, die in het Japanse systeem van leven was gekomen. En nu, in 1945, na de nederlaag dus, deed zich een zelfde verschijnsel voor. Weer werd het westen nageaapt. Baseball werd populair, Coca-Cola en McDonald's restaurants zijn niet meer weg te denken uit het straatbeeld. Japan is een

Amerikaanse kolonie, hoor ik iemand zeggen. Maar is dat wel zo? De verandering die Japan na de oorlog heeft ondergaan, is van een heel andere aard. Generaal MacArthur, het hoofd van de geallieerde, in feite Amerikaanse legermacht, die in Tokio zijn hoofdkwartier had, had tot taak het militaristische Japan tot een zwakke, democratische, vredelievende staat om te vormen. De nieuwe grondwet maakte een einde aan de centrale positie van de keizer, de macht ligt nu bij het volk, de keizer is niet meer dan een symbool, ornament, heeft zelfs volgens de letter van de wet minder invloed dan onze constitutionele vorstin.

De scheiding van kerk en staat maakte een eind aan de overheersende positie van Shinto, dat door de militaire kaste was omgebogen tot een vorm van keizerverering met ver doorgevoerde militaristische trekken. Het land van de grootgrondbezitters werd onder de boeren opgedeeld, het schoolsysteem werd drastisch hervormd, het leger tot een minimale defensieve macht teruggebracht.

Ik ben in Kyoto, de oude keizerstad met bijna anderhalf miljoen inwoners, als op 29 april de vijfentachtigste jaardag van de keizer wordt gevierd. De regering van premier Nakasone heeft die dag laten samenvallen met de zestigjarige herdenking van zijn troonsbestijging, een gebeurtenis die pas in november zou behoren te worden gevierd. Als ik door de straten van Kyoto loop kan ik mijn ogen bijna niet geloven. Vrijwel nergens zie ik vlaggen. En men had mij juist verzekerd dat het Japanse nationalisme weer de kop op stak. Waar blijven dan de vlaggen, de optochten, de muziek? In een paar kleine straatjes zie ik inderdaad wat vlaggen en als ik goed kijk zie ik er hier en daar wat meer. Kyoto is een stad vol bussen, die zullen de vlaggetjes zeker wel voeren. Waarachtig, er zijn bussen die dat doen, maar een nog groter aantal heeft ze niet. En ik dacht nog zo dat Japan tot en met gedisciplineerd was en dat orde en regelmaat de boventoon voerden. Het grote post-

kantoor in het centrum van Kyoto heeft geen vlag uitgestoken. Ik geef het op.

Maar laat mij als buitenstaander voorzichtig zijn en niet direct met conclusies klaarstaan. Als een Japan-kenner mij voorhoudt dat het virulente nationalisme een geluidloze en onzichtbare ziekte is, die elke vijftig jaar deel uitmaakt van de Japanse adrenaline, waag ik het niet om hem tegen te spreken. Hij somt voorbeelden op, symptomen van deze ziekte. Gelukkig is er tegenwicht, zegt hij, er zijn momenteel veel Japanners die inzien dat het die weg niet op mag gaan. Het is te hopen, zegt hij, dat zij de yang kunnen opbrengen om de yin te maken voor een tijdige balans.

Deze dag is de eerste dag van de 'Golden Week', de week waarin een groot aantal officiële feestdagen vallen. Op 3 mei is het de dag van de grondwet en twee dagen later is het het festival van de kinderen, vroeger het jongensfestival geheten, maar na de oorlog aldus omgedoopt in verband met de in de nieuwe grondwet geproclameerde gelijkheid der sexen. Het is een week waarin de toerist het reizen wordt ontraden, omdat alle treinen en andere vervoermiddelen stampvol zijn en alle hotels maanden van tevoren al besproken.

Geen officiële feestdag, maar niettemin een dag die veel vertier brengt, is de eerste mei. Laat ik even teruggaan naar veertig jaar geleden. De arbeidersbeweging stelde voor de oorlog niets voor. Prominente linkse leiders kwijnden weg in de gevangenissen. De nederlaag en de daarop gevolgde bezetting brachten daarin verandering. De politieke gevangenen werden vrijgelaten en de rechten van de arbeider in wetten vastgelegd. Onder de Amerikanen, die in Tokio aan de hervorming van de grondwet werkten, bevonden zich vele New-Dealers van wijlen president Roosevelt. Het is geen wonder dat de grondwet en vele nieuwe wetten, die ze aan de Japanners voorstelden en in feite opdroegen, een sterk idealistisch karakter droegen. In ieder geval was het toen al op 1 mei merkbaar dat het

oude militaristische regime een geduchte knauw van onderop had gekregen. Duizenden arbeiders, mannen en vrouwen, liepen gearmd in brede rijen door de straten van Tokio. Rode vlaggen en de Internationale kondigden de macht van het bevrijde proletariaat aan. De grote industriëlen, de Zaibatsu, wier machtige complexen volgens het programma toch al opgesplitst zouden worden, moeten hun hart hebben vastgehouden. We weten nu dat het zo'n vaart niet heeft gelopen. De machtsovername van Mao Zedong in China, de Korea-oorlog en de langdurige koude oorlog die daarop volgde, wijzigden al snel het oorspronkelijke beeld van de bezetting. Japan moest halsoverkop tot een bolwerk in de strijd tegen het communisme, Rusland en China, worden gemaakt. Aan de aftakeling van het industriële vermogen van Japan werd een einde gemaakt, linkse tendensen ingetoomd, de kern van het bijna tot nul gereduceerde leger weer opgebouwd.

En nu in 1986. Nu liepen in Kyoto duizenden en nog eens duizenden mannen en vrouwen weer op 1 mei door de straten. Ook nu rode vlaggen en de Internationale én leuzen tegen de keizer, de herbewapening, tegen atoombommen, ook tegen de proefexplosies van de Fransen in de Stille Oceaan. Borden met karikaturen van Reagan en van de Russische beer. Reagan als cowboy, die met strakke teugels een paard berijdt dat Japan moet voorstellen. De diverse afdelingen van de vakbonden hebben zich op verschillende punten in de stad verzameld en trekken allemaal op naar het stadhuis. De politie regelt het verkeer. Verder is er vrijwel geen politie te zien. Voor het stadhuis is een versierde stand opgetrokken, waar de burgemeester en een stuk of tien gemeenteraadsleden, onder wie twee vrouwen, hebben plaatsgenomen. Als een stoet de stand nadert, gaat het lopen over in een dribbelpas. Met vlaggen zwaaiend en zingend rennen ze op de stand af, zwenken dan weer naar achteren en zo gaat het een paar keer als een slinger heen en weer. De burgemeester en de gemeenteraadsleden

klappen in de handen en gooien serpentines naar de dansende groepen. Dat gebeurt ook als een groep een soort zwaarddans opvoert en met opgetrokken houten sabels op de autoriteiten afstormt. Geen vuiltje aan de lucht, het gaat er vrolijk en opgewekt toe.

De vakbond van het onderwijzend personeel heeft heel wat mensen op de been gebracht. Toch vertelt een van de leiders mij dat het aantal leden sterk, en wel met dertig procent, is afgenomen. Ik vraag me af hoe de 1 mei-optocht zoveel mensen bij elkaar heeft weten te krijgen, terwijl toch overal wordt doorgewerkt. Ik krijg te horen dat de vakbonden alle deelnemers een vergoeding in yen uitbetalen en na afloop in een van de mooie parken een goede lunch aanbieden. Of er veel ontevredenheid onder de werkenden is, vraag ik. Per slot van rekening heerst er weinig werkloosheid en de lonen zijn er betrekkelijk hoog. Met de lange werktijden en de korte vakanties heeft men tot voor kort vrede gehad. Dat blijft niet zo, zegt mijn zegsman: Nakasone, de premier ontpopt zich als een halve fascist. Hij trekt steeds meer macht naar zich toe. En als bewijs van deze stelling krijg ik te horen dat de premier de gecombineerde viering heeft misbruikt om de langdurige regeringsperiode van zijn conservatieve liberaal-democratische partij meer luister bij te zetten. De keizerlijke familie was daar tegen, weet hij me te vertellen, een mededeling die ik natuurlijk moeilijk op haar waarheidsgehalte kan toetsen.

De jaardag van de keizer mag in Kyoto ongemerkt zijn voorbijgegaan, de kranten en de tv hebben er wel aandacht aan besteed. Foto's van de keizer prijken in alle kranten, zijn regeringsperiode - Showa, het tijdperk van verlichte vrede - bestaat zestig jaar en dat is geen kleinigheid. We krijgen foto's van hem te zien als kroonprins terwijl hij golft, als berijder van een springend paard, werkend in zijn tuin, een staatsfoto met zijn vrouw en zijn gezin, maar ook een foto in generaalsuniform tijdens de oorlog. Overigens wordt in alle kranten

vermeld dat hij altijd zeer vredelievend was en dat hij, toen de militairen op oorlog aanstuurden, een gedicht van een van zijn voorouders heeft geciteerd, waarin een vredesboodschap besloten lag. En uitvoerig wordt er uitgelegd waarom de keizer, die toch, toen de stemmen van zijn kabinet staakten, de knoop doorhakte en tot capitulatie besloot, volgens de regels van hun ongeschreven, mysterieuze staatsrecht niet bij machte was om Japan van een oorlog af te houden.

2

Japanners zijn uiterst vormelijk en zullen alle mogelijke zinswendingen gebruiken om niet botweg nee te zeggen. Het is het gebruikelijke beeld dat alle kenners over Japan ons - ik reis als gewoonlijk samen met mijn oudste zoon Goshwin - voorhouden. Dat het niet altijd klopt, daar kwam ik op mijn eerste dag in Tokio al achter. Noriko de Vroomen, zelf Japanse van geboorte en de voortreffelijke vertaalster van de boeken van de moderne schrijver Kenzaburo Oë, gaf mij een introductie voor de schrijver. Wat lag dus meer voor de hand dan dat ik Oë, die door haar van mijn komst verwittigd was, opbelde om een afspraak te maken. Een vriend van mij, die voortreffelijk Japans spreekt, deed het woord. Tien uur 's morgens, Oë sliep. Of hij het om twaalf uur nog eens wilde proberen. Om twaalf uur sliep Oë nog en het bellen werd tot twee uur uitgesteld. Klaarblijkelijk was Oë iemand die 's nachts werkte.

Om twee uur kwam het zoonge van Oë aan de telefoon: 'Mijn vader laat weten: Wilt u aan Noriko zeggen dat ze moet ophouden met mensen uit Holland naar hem toe te sturen.'

Mijn vriend geloofde zijn oren niet, ging ervan uit dat hier een vergissing in het spel was. 'Mag ik even met je moeder spreken?' Die kwam aan de telefoon, maar moest beamen dat dit inderdaad de boodschap was.

Na dit onthaal zag ik ervan af om van verdere introducties

- ik had er heel wat - gebruik te maken. En gelukkig maar. Op mijn verdere reis door Japan ben ik niet anders dan de grootst mogelijke vriendelijkheid en hulpvaardigheid tegengekomen, zo zelfs dat ik er vaak verlegen van werd.

De weg vinden is in de grote steden van Japan zelfs voor taxichauffeurs niet eenvoudig. Naar de weg vragen met een kaart in de hand is dus een veel voorkomende bezigheid. Het aantal keren dat iemand met me meeliep om me de weg te wijzen is legio. Ook is het eens gebeurd dat de baas van een mini-golfbaan, waar ik ten einde raad binnenliep om de weg te vragen, in zijn auto stapte en ons naar het gezochte adres reed. Dat het hem minstens een half uur kostte, omdat hij op zijn beurt tientallen rondjes moest rijden en voorbijgangers aanschieten, voordat hij het adres vond, maakt zijn geste alleen nog maar uitzonderlijker. En toen ik eens op een wandeltocht over het eiland Shikoku aan twee dames vroeg waar het station was en hun uitleg niet begreep, lieten ze me instappen en brachten me per auto daarheen. Dat ze me niet vertelden dat de eerste trein pas over drie uur zou vertrekken, vergeef ik ze gaarne. Dat had ik ze ook niet gevraagd.

De veel gehoorde klacht dat Japanners niet veel ophebben met vreemdelingen, en waarover buitenlanders zelfs in ingezonden brieven in de kranten klagen, zal niet over mijn lippen komen. Ik heb juist het tegendeel ervan ondervonden. Als ik op een regendag in een klein stadje - Naruto - besluit niet op te staan terwijl ik in een *minshoku*, een soort familiehotel voor low budget-reizigers logeer, brengt de beheerster mij ongevraagd een glas warme melk, omdat ze denkt dat mij dat goed zal doen.

In het bos, na een lange wandeling uitrustend op een mooie open plek waar ook een aantal jonge bankemployés, die een dagje uit zijn, verpozen, krijgen we een lunchbox en de daarbij behorende frisdrank aangeboden. De jongelui van beiderlei kunne zijn pas van de collegebanken en zijn meteen, zonder

eerst van een welverdiende vakantie te genieten, in dienst van een bank getreden. Ze hebben een soort groentijd met veel schrobben en boenen en kleine pesterijen van de oudere employés doorlopen en zijn nu een dagje uit om te ontspannen.

Vreemdelingen zijn altijd een gemakkelijke prooi voor diegenen die hun spreekvaardigheid van het Engels wat willen opvijzelen. Ik van mijn kant ben ook niet geheel onvoorbereid. Voordat ik naar Japan ging heb ik wat lessen in de taal van een innemende Japanse lerares gehad en ik verbeeld me dat ik al iets meer kan dan alleen maar naar de weg of naar de prijs van het een en ander vragen. Dat laatste blijkt dan meestal een vorm van zelfoverschatting te zijn, want met enige moeite kan ik wel een zin formuleren, maar het antwoord van de ander (de Japanner) begrijpen lukt maar zelden. En juist door die paar woorden Japans ontstaat bij de ander het misverstand dat ik het allemaal wel zal begrijpen. Bovendien betrap ik mezelf voortdurend op fouten. Wilt u uw man voor mij groeten, bedoel ik tegen de vriendelijke beheerster van de minshoku te zeggen. Maar wat er uitkomt luidt: Wilt u uw vrouw voor mij groeten. Dat mag overigens niet hinderen, ze begrijpt best wat ik bedoel.

Anders ligt het bij de buitenlanders die goed Japans spreken. Wanneer die fouten tegen de etiquette in het spraakgebruik maken - en in het Japans wemelt het van dergelijke regels - wordt het hun hoogst kwalijk genomen.

Ik ben een groot bewonderaar van de boeken van V.S. Naipaul en ook zijn reisverhalen zoals *Among the Believers* heb ik geboeid gelezen. Maar het is mij wel opgevallen dat hij altijd diepgaande conversaties met allerlei mensen gedetailleerd weergeeft. Ik moet aannemen dat hij deze gesprekken in het Engels voert, want het is niet waarschijnlijk dat hij de talen van zo verschillende landen als Indonesië, Iran en Pakistan meester is. Zo hij in Japan had gereisd zou hem dat niet zijn meegevallen, want de kennis van het Engels buiten de grote steden is minimaal.

Zelfs in de toeristenbureaus buiten de grote centra kost het je de grootste moeite om iets te weten te komen. Heerlijk is het dan om 's avonds in een jeugdherberg - waar een reiziger in dit peperdure land al niet toe komt - in een klein plaatsje een jonge vrouw te ontmoeten die redelijk goed Engels spreekt en ervan opkijkt als ze merkt dat je van de Japanse literatuur enigszins op de hoogte bent. Nee, van Mishima moet ze, zoals vele van haar leeftijdgenoten, niets hebben. Zijn reactionaire opvattingen en zijn opzichtige rituele zelfmoord *harakiri* beschouwt ze als een verderfelijk soort anachronisme waarvoor ze haar schouders ophaalt. Niet dat ze geen liefde heeft voor haar klassieken. Ze is verbaasd dat ik de naam van de grote haiku-dichter Basho ken. Ze draagt me zijn beroemde gedicht van de kikvors voor.

O, oude vijver!
 een kikvors springt van de kant,
 geluid van water.
 (in de vertaling van mevrouw J. van Tooren)

Ja, zowaar, dat ken ik, de laatste regel van de haiku ken ik zelfs in het Japans: Mizu no oto - geluid van water.

Wat hebben vertalers daar toch een moeite mee. 'Plons', vertaalt er een, alsof hij van de vijf lettergrepen er vier teveel vindt. 'A deep resonance', lees ik in een Engelse vertaling. Wat voor geheimzinnige Zen-gedachten men achter deze regels ook wil zoeken, ik weet niet waar het goed voor is om de duidelijke taal van de dichter, waarin hij precies zegt wat hij te zeggen heeft, om te vormen tot iets banaals of iets quasi diepzinnigs.

Het lijkt wel of iedereen, die maar enigszins geletterd is - en Japan kent vrijwel geen analfabeten - deze haiku kent. Terwijl ik op 1 mei voor het stadhuis van Kyoto naar de swingende optocht met de rode vlaggen kijk, raak ik in gesprek

met een heer van mijn leeftijd. Hij vertelt me dat hij calligraaf is en geeft me op een vodge papier daarvan een voorbeeld. En wat schrijft hij, of beter tekent hij voor me op? De haiku van de kikvors. Als ik de laatste regel voor hem in het Japans citeer, valt hij me om de hals. 'Ondanks alle verwestering moet de kern van de Japanse cultuur behouden blijven. Als jullie westerlingen er oog voor hebben, zullen de Japanners op hun beurt dat van jullie overnemen. Zo is het met de houtsneden en de films van Kurosawa ook gegaan. Ik ben soms woedend op mijn landgenoten,' maak ik uit zijn woorden op. Ik kan hem geruststellen. Tot in Holland is de haiku doorgedrongen. Het spijt mij dat ik hem niet stante pede aan mijn vriendin Lucette Oostenbroek kan voorstellen, die daar helemaal in opgaat. Bovendien lijkt me zijn bezorgdheid wat overdreven. Jaarlijks worden er prijsvragen uitgeschreven, duizenden mensen doen eraan mee en een van de grote kranten moedigt zelfs het schrijven van haiku in het Engels aan.

Ik gebruikte zojuist de term Zen. Van alle stromingen en sekten in het Japanse boeddhisme is Zen misschien wel de bekendste in het Westen. Er zijn talrijke Zen-tempels en er zijn ook, al of niet daaraan verbonden, Zen-scholen, waar onder leiding van strenge meesters Zen-meditatie wordt beoefend. De idee om in een flits de verlichting te kunnen bereiken, spreekt velen aan, al vergeet men meestal dat daaraan een keiharde training voorafgaat, zonder enigerlei zekerheid dat het gewenste resultaat wordt bereikt. Janwillem van de Wetering heeft er een aardig boek over geschreven, *De lege spiegel*, ik zelf heb daar als buitenstaander geen ervaring mee. Wel weet ik dat veel Zen-scholen tegenwoordig liever geen buitenlanders, die geen Japans spreken, aannemen, omdat dat door gebrek aan communicatie teveel moeilijkheden oplevert. Wat ik wel zonder scholing van Zen heb kunnen bewonderen zijn de Zen-tuinen, strakke, op een bepaalde manier aangeharkte rechthoekige vlakken van zand of grind, waarin niets dan een

paar rotspartijen met slechts enkele grassen voorkomen. De beroemdste van deze tuinen is de tuin van de Ryoanji-tempel in Kyoto. Maar wee u, in alle toeristenfolders wordt deze tuin als een wereldwonder aangeprezen. Dat brengt met zich mee dat er busladingen toeristen, Japanners en buitenlanders, omheen staan en zitten en enigszins bedremmeld naar deze abstracte vormgeving staren. Wat geeft het als u in de folder leest dat zich vijftien rotsen in de zandbak bevinden, u kunt ze gemakkelijk zonder voorlichting ook tellen. Zen is uit China overgewaaid naar Japan, maar dat is het boeddhisme ook, en het is dus niet verbazingwekkend wanneer het zand en de rotsen een weergave zouden zijn van de Chinese afbeeldingen van water en bergen.

Bladerend in een boek *Zen and Zen Classics* lees ik dat de grote Zen-kenner, R.H. Blyth, niet zo onder de indruk van deze wereldberoemde tuin is gekomen. Ze komt hem doods, zonder sex en vreugdeloos voor. 'It is the universe as a machine. These stones are "not deep in admiration".' Ik herhaal dat ik geen kenner van Zen ben, maar de verstilde schoonheid van een Zen-tuin trof me diep toen ik onverwacht op het eiland Shikoku bij een niet in de reisgids genoemde tempel een Zen-tuin aantrof, die mij altijd zal bijblijven. Het aantal rotsen was hier minder dan de vijftien van de Ryoanji-tuin en de verweerde muur die die tuin omheinde ontbrak. In plaats daarvan een lichte bamboe-afzetting, die de tuin meer deel doet uitmaken van de omringende natuur. Hoelang ik daar met mijn zoon heb stilgezeten weet ik niet meer. In mijn geest vulde de leegte zich op; Zen, begreep ik, betekent innerlijk zien. Wanneer een reiziger uit Japan naar huis terugkeert en zegt dat het mooiste van Japan voor hem de tuinen waren, schudt dan niet meewarig het hoofd - de tuinen van Japan, rotstuinen, wandeltuinen, mostuinen, noem maar op - zijn inderdaad overrompelend mooi.

3

'I love Misakubo', staat op een sticker achter op een auto in het stadje dat deze naam draagt. Maar als we in Tokio in een van de loketten van het enorme Centraal Station vragen hoe we er kunnen komen, kijkt de man die daar zit ons ongelovig aan. 'Een dergelijke plaats bestaat niet,' oppert een andere beambte die erbij wordt gehaald. Eerst als we een brief tevoorschijn halen, waarin staat dat we van Toyobashi de lida-lijn moeten nemen, gaat hun een licht op. Ja, inderdaad, Misakubo bestaat. We moeten de befaamde *shinkansen*, de supersnelle sneltrein nemen en dan overstappen op een boemel. Het eenentwintigste station is Misakubo. We kopen de kaartjes, reserveren met het oog op de volte twee zitplaatsen en gaan naar het perron. Als de trein voorrijdt en de reizigers zijn uitgestapt begint een klein legertje schoonmaaksters met het opruimen en afstoffen, zoals dat bij vliegmachines tijdens een lange stop ook het geval is. De deuren blijven dicht, eerst als het karwei geklaard is mogen de passagiers naar binnen. Die hebben zich inmiddels keurig in een rij opgesteld: wie het eerst komt wie het eerst maalt, en dat betekent in dit geval de zekerheid van een zitplaats. Wij, die ons tegen betaling van 200 yen de luxe van een reservering gepermitteerd hebben, kijken belangstellend toe. De supersnelle trein rijdt de Japanners kennelijk nog niet snel genoeg, want de plannen om de vierenhalf uur durende rit van Tokio naar Osaka met dertien minuten te verminderen, zijn al in een vergevorderd stadium. De boemel die ons in Toyobashi wacht, doet me daarentegen denken aan het beroemde Bello-treintje, dat vroeger van Bergen naar Alkmaar reed. Ook de passagiers gedragen zich anders, ongedwongener dan in de sneltrein. Twee oude dames willen haarfijn van me horen, wat wij in 's hemelsnaam in Misakubo komen zoeken. Het is geen plaats voor toeristen, er is niets gedenkwaardigs of bijzonders te zien, maken ze me duidelijk. Dat is het hem

juist, probeer ik hen uit te leggen, en als ik genoeg Japans kende zou ik ze graag twee regels van Jan Greshoff voorhouden:

We zijn gelukkig en tevreden
met de geringe feestelijkheden.

Eén van de dames bladert in een tijdschrift en wijst me triomfantelijk op een advertentie - ik meen van de KLM, maar het kan ook van Philips zijn geweest - met een levensgrote foto uit Holland. Het is een foto van een bruidspaar in Joure in lokale dracht. De dame leest me voor dat daar elk jaar, ik geloof in augustus, een bruiloftsfeest wordt gehouden. Ze kan zich niet voorstellen dat ik daar niets van afweet, in haar ogen moet ik wel een heel domme man zijn. Gelukkig kan ik haar belangstelling voor de huwelijksgebruiken in Joure afzwakken door over de tulpen te beginnen, een bloem die je in Japan geregeld in parken en kleine bloemperken tegenkomt. We krijgen een kleffe rijstpudding gewikkeld in een felgroene suikerlaag aangeboden. 'Of het smaakt?' 'Ja,' heg ik.

In Misakubo worden we opgewacht door vrienden van mijn zoon, een Japanner die met een Oostenrijkse is getrouwd. Hij heeft ze een paar jaar geleden in Stone House Lodge, misschien wel het meest eenvoudige onder de eenvoudige hotelletjes van Kathmandoe leren kennen, en er is een zekere band tussen hen ontstaan. Ik zal later merken dat er een soort 'Stone House fraternity' in de wereld bestaat, geen geheim genootschap, vrijmetselarij of iets dergelijks, maar een elkaar aanvoelen zonder enige beginselverklaring. Na de hartelijke begroeting gaan we eerst naar de supermarkt van het stadje. Tsugio en zijn vrouw wonen twintig kilometer verder op het land en de levensmiddelen en andere benodigdheden worden wekelijks hier ingeslagen. Met de auto rijden we naar hun huis, een ruime, oude boerenwoning, tamelijk hoog in de bergen gelegen.

Een groter contrast met Tokio, dat we maar een paar uur

geleden hebben verlaten, is nauwelijks denkbaar. Ruimte, niets dan ruimte om ons heen. Er is geen verkeer, het enige geluid dat je onafgebroken hoort, is het ruisen van een snel stromend riviertje. We kijken uit op een kloof in de bergen, waar allerhande naaldbomen groeien. Op de voorgrond, dichterbij het huis, is een bamboebosje, dat als de zon erop schijnt, tintelt van lichtheid. Vijf honden besnuffelen ons, we krijgen een kamer tot onze beschikking, groter denk ik dan een luxe-suite in het Okura-hotel. De kachel, die met hout wordt gestookt, is snel aangemaakt. Een goede maaltijd, rijkelijk met sake besproeid, wacht ons.

Als we gaan wandelen is het alsof we in het Japan van de vorige eeuw zijn teruggekeerd; we stoten op huizen met sinteldaken, huizen met lemen muren. Rechtopstaande verweerde grafstenen duiden op oude graven, hier en daar zijn er eenvoudige altaren of rotsblokken, die - Shinto is in wezen een natuurgodsdienst - nog altijd vereerd worden. Er zijn kleine thee-aanplantingen, maar geen uitgestrekte plantages zoals je die elders in Azië aantreft. Tsugio wijst ons op artisjokken gelijkende bolletjes aan, die, mits vakkundig klaargemaakt, voortreffelijk smaken. Er is nog veel meer dat in de bergen in het wild groeit en eetbaar is. Twee rijen houtblokken, die schuin tegenover elkaar zijn opgesteld, alsof ze bedoeld zijn om er sluip door kruip door mee te spelen, zijn begroeid met paddestoelen. Dat zijn zeer speciale paddestoelen, vertelt mijn gastheer, waarvan wijn wordt gemaakt. 's Avonds onthaalt hij ons op paddestoelenwijn, met heel veel goede wil te vergelijken met een Graves Supérieure.

De volgende dag regent het. De regen valt in pijpsteeltjes, precies zoals je dat op de kleurhoutsmeden van Hiroshige kunt zien. Om het beeld compleet te maken trekken een paar oude vrouwtjes, die gebogen gaan onder hun draagstellen vol hout, in blauwe werkbreeken aan het huis voorbij. Ik word opnieuw verplaatst naar een Japan van ruim 150 jaar geleden, waarvan

ik dacht dat het niet meer bestond. Als de regen ophoudt hangt er een nevelgordijn over de bergen, dat maar langzaam optrekt.

Ruimte. Tsugio betaalt aan huur voor zijn woning ongeveer vijftig gulden per maand. Dat kan alleen maar omdat het platteland aan het leegstromen is. In Japan woont nog maar 12 à 13 procent van de bevolking op het land, de overgrote meerderheid is door de steden en voorsteden aangetrokken en opgezogen. Woonruimte is voor de bewoners van de grote steden het meest nijpende probleem. Een buitenlandse student schrijft in de *Asahi Evening News*, de Engelstalige editie van een van de grote Japanse kranten met een miljoenenoplaag, dat het bijna niet te geloven is dat de mensen in Japan, dat toch één van de economische grootmachten is, in konijnshokken wonen. In plaats van beledigd te reageren valt de krant de schrijver van het ingezonden stuk bij. Ze wijst erop dat de grondprijzen in de steden steeds maar omhoog blijven gaan, zonder dat de regering er iets aan doet. Integendeel, de regering werkt eraan mee door zelf grond tegen exorbitante prijzen te verkopen. De prijs van de grond in het centrum van Tokio is in een paar jaar tijd achtentwintig keer zo duur geworden. Het is nu normaal dat mensen, die in de grote steden werken, steeds verder van hun kantoren en werkplaatsen gaan wonen en dagelijks uren in treinen moeten doorbrengen. Terwijl men zich van het wonen in voorsteden niet moet voorstellen dat het ook maar bij benadering op buiten wonen lijkt. Ook daar blijft het behelpen. En dan te bedenken dat voor het wonen in die kleine ruimten grote bedragen, die soms wel het derde gedeelte van het salaris opslokken, moeten worden neergeteld, waarbij het dan gaat om het salaris dat de man en diens werkende vrouw samen verdienen. Het gemiddelde Japanse huis kent weliswaar nauwelijks meubels, maar toch. Vrijwel iedere woning beschikt over een tv, een koelkast, een wasmachine, een gasfornuis en als het even kan zo'n diepe, typisch Japanse

badkuip waarin het goed weken is. Het ontbreken van meubilair heeft overigens meer te maken met Japanse leefgewoonten dan met zuinigheid of armoede. Japanners slapen nu eenmaal van oudsher op oprolbare matrassen (futons) en zitten thuis niet op stoelen maar op kussens aan een lage tafel. Het bezit van een piano kost, alleen al wat ruimte betreft, heel wat hoofdbrekens, het begrip 'privacy', dat ons zo dierbaar is, is er een bijna onbekende luxe. Plannen om mensen weer naar het land te krijgen door de industrie te decentraliseren zijn op niets uitgelopen, doordat grondspeculanten er tijdig lucht van kregen. Buitenlandse waarnemers merken steeds weer op dat de Japanse werknemer zo weinig mobiel is en zelden van baan verandert. Dat wordt dan verklaard met de stelling dat het oude confucianistische patroon van loyaliteit tegenover de leenheer en de ouders zich heeft verplaatst naar het bedrijf waar men werkt. Het mag dan waar zijn dat de Japanner meer groepsgebonden is dan de westerling en dat het hele opvoedings- en onderwijssysteem er meer op gericht is om saamhorigheid bij te brengen dan om de persoonlijkheid van het individu aan te wakkeren, dat neemt niet weg dat de grote ondernemingen er alles aan doen om de werknemer aan zich te binden. Dat geldt niet alleen de zorg voor de werknemer, die niet bang hoeft te zijn dat men hem bij inkrimping of reorganisatie van het bedrijf zonder meer op straat zet. Integendeel, het bedrijf zal er alles aan doen om een andere plaats voor zijn mensen te vinden of te creëren, al ligt dat soms op een heel ander terrein van vaardigheid. Nu al beraden de spoorwegen, die binnen een paar jaar hun personeel met 60000 man zullen gaan inkrimpen, zich erover hoe hun mensen elders onder te brengen.

Maar naast deze factoren zijn er ook nog de leningen tegen lage rente, die de bedrijven hun werknemers verstrekken, waardoor die een stuk grond en een huis kunnen kopen. Er doordat de bedrijven vaak zelf op grote schaal grond opkopen, kunnen

ze die op hun beurt tegen lagere dan de gebruikelijke prijzen aan hun werknemers afstaan. De gemiddelde werknemer zal er dan ook niet aan denken om op te stappen, hij is tot aan zijn pensioen verzekerd van een vast emplooi, hij is deelgenoot van de status die het bedrijf zijn mensen verschaft en als het meezit is hij aan het eind van zijn loopbaan eigenaar van een inmiddels afbetaald huis. Dit rooskleurige beeld heeft natuurlijk zijn tegenhanger. De werknemer is een moderne horige, hij is met handen en voeten gekoppeld aan het bedrijf, tegenspartelen kan hij beter nalaten. Nu heb je in Japan natuurlijk niet alleen maar grote bedrijven, als er dertig procent van alle werkenden bij de grote bedrijven in dienst is, is dat veel. Maar het geeft toch wel aan hoe de verhoudingen in Japan liggen. De krapheid van de behuizing doet zich overigens niet alleen bij de woningen voor. Ook wat de kantoren betreft is het heel gewoon dat een kamer soms door personen met uiteenlopende beroepen wordt gebruikt. Een vriend van mij deelt zijn kantoor met drie anderen, die ieder een eigen eenmansbedrijf hebben.

Ruimte. Het is maar goed dat het geboortencijfer in Japan voortdurend daalt. Het staat nu op 1 komma 7. Daar staat dan tegenover dat de gemiddelde leeftijd van de Japanner na de oorlog enorm is gestegen en nu tegen de tachtig loopt. Als ik een Japanner was zou ik ook zo'n sticker op de achterraut van mijn auto plakken: I love Misakubo.

4

Laat mij het nu maar ronduit bekennen: ik heb sedert korten tijd prachtige dingen gezien in Japan, maar... ik ben niet meer enthousiast. Het spijt mij. Ik ben het gaarne. Maar het is mij hier onmogelijk. Deze koude kersenbloesem-lente - de pruimeboomen hun bijna roode bloesems, terwijl de sneeuw op hunnen twijgen ligt - deze winderige stoffige stad vol vacantie-gedoe, deze vreemde cultuur, die nog visch

nog vleesch is, deze menschen - waarover ik u méér hoop te vertellen - staan mij tegen. En als ik andere 'foreigners' ontmoet, Engelschen of Hollanders, dan hoor ik, een beetje verbaasd, van hen hetzelfde wat ik nog onuitgesproken dacht: O, Japan! O, de Japanners...!

Nee, ik ben het niet, het is Louis Couperus die, als correspondent van de *Haagsche Post*, dit schrijft in een van zijn eerste reisbrieven uit Japan, later in boekvorm verschenen onder de titel *Nippon*. Het is april 1922, Couperus en zijn vrouw bevinden zich in Kyoto. Het is er koud en winderig, min of meer hetzelfde klimaat dat ik er vijftenzestig jaar later aantref. Maar wat een verschil. Ik onderga Kyoto als één doorlopende verrassing. Na de megalopolis Tokio, waar de mens zich in den beginne verloren waant, na de drukte, de wolkenkrabbers, het leger van duizenden en nog eens duizenden mannen, die zich in hun driedelige grijze of donkerblauwe pakken met aktentassen naar of van hun werk spoeden, is Kyoto een verademing. Het is een echte Japanse stad, daar kan geen ogenblik twijfel over bestaan. Een stad van bijna anderhalf miljoen inwoners en toch voornamelijk laagbouw, bezaaid met tempels en schrijnen in uitgestrekte tuinen, reeksen oude houten huizen met stenen dakpannen, gewelfde daken, een stad die aan drie kanten omzoomd is door bergen en waardoorheen de smalle, aandoenlijke rivier, de Kamo, stroomt.

Hoe is het mogelijk dat Couperus niet voor deze stad is gevallen, die tot eindeloze wandelingen en steeds weer nieuwe ontdekkingen noopt? Goed, zijn gezondheid liet te wensen over, zijn gids was lomp, de treinen waren overvol, en zo zijn er nog wel meer redenen voor zijn teleurstelling te vinden. 'Er is geen pas te doen zonder een gids, niemand verstaat een woord Engels,' schrijft hij. Al kan ik me de verzuchting wel begrijpen, hij verzuimt om de oorzaak van zijn teleurstelling bij zichzelf te zoeken. Uit verouderde literatuur en het aanschouwen van porselein en lakwerk had hij zich een bepaald

beeld van Japan geschapen en hij was ontstemd dat het beeld niet met de werkelijkheid overeenkwam. Dat blijkt al uit zijn eerste reisbrief.

Eerste Japanse indrukjes. Je moet je best doen er niet om te lachen. Ben je nu zoo ver gekomen om dat te zien? Was dat de moeite en de kosten waard? Maar het zal toch wel mooier worden, overweldigender! Dit is nog maar om en bij Nagasaki en dit is nog niets.

Ik geloof daarentegen dat een bezoek aan Kyoto de verwarring, die Japan bij de westerlingen teweegbrengt, opheft. Want het eerste dat de bezoeker die in een grote stad - Tokio of Osaka - aankomt treft, is het westerse karakter van het land. Japan is geen Azië, zegt hij dan en waarschijnlijk beseft hij niet dat hij daarmee de gedachte verwoordt, die sommige hervormers in de restauratie-periode van het Meiji-tijdperk heeft bezielde om Japan uit het 'achterlijke' Azië te lichten en zo snel mogelijk aan het Westen gelijk te maken. De fout die de bezoeker maakt is het denken in termen van of, of. Of ouderwets Japans, of modern westers. Zo eenvoudig is het niet. Binnen een tijdperk van honderd jaar is Japan een land geworden van én, én. En Japans, én westers. Japan kent twee manieren van leven, wonen en slapen, twee manieren van gekleed gaan, twee manieren van eten, van muziek, van toneel, van architectuur, twee schrifttypes, twee stijlen van schilderen, twee soorten sport, twee soorten toiletten en badgelegenheden. Wie zich in de sneltrein, de shinkansen, van Tokio via Nagoya naar Osaka verplaatst, ziet alleen maar één grote randstad, die niet met de begrippen Japans of westers te omschrijven is. De schrik slaat je om het hart. Het is de prijs die het land voor zijn snelle industrialisatie heeft moeten betalen. Maar dat wil niet zeggen dat de Japanse cultuur ten dode gedoemd zou zijn. Loop een paar uur door Kyoto rond, kijk naar het

straatbeeld, de tientallen kleine winkeltjes en werkplaatsen, de etalages, de uithangborden, kijk naar hun gebruiksvoorwerpen, hun aardewerk, naar hun dozen en papieren waarin zij hun artikelen verpakken: het getuigt telkens weer van een aangeboren smaak, die niet door een elite wordt gekoesterd, maar gemeengoed is van een heel volk. Je vraagt je af hoe het mogelijk is dat er in een land dat zo schreeuwend behoefte heeft aan ruimte, nog zoveel kolossale tempelcomplexen kunnen worden aangehouden als in en rondom Kyoto. Meer dan tweeduizend tempels en schrijnen zijn er te vinden, en denk vooral niet dat een schrijn enkel maar een tempel is. In oppervlakte doet een schrijn niet voor een altaar onder en het onderscheid geeft meestal alleen aan dat het om een shintoïstisch dan wel om een boeddhistisch heiligdom gaat. Als we bedenken dat het in Nederland niet mogelijk is gebleken om eens per jaar de Gijsbrecht-traditie te handhaven, wat dan te denken van Japan, waar het Kabuki-toneel uit de hoogtijdagen van de stedse cultuur nog altijd volle zalen trekt, het aristocratische, maar statische Noh-theater nog altijd zijn liefhebbers kent, het poppentheater zich handhaaft en de oude muziekinstrumenten, zoals de bamboefluit, de dertiensnarige *koto* (enigszins met een harp te vergelijken) en de *samisen* (enigszins met een gitaar te vergelijken) nog altijd worden bespeeld. Ik wil daarmee niet zeggen dat het klassieke Japanse repertoire een even grote plaats inneemt als het moderne of het westerse, ik bedoel er alleen mee dat het oude niet is weggevallen en tot louter folkloristisch vermaak is geworden. Natuurlijk kijk je even vreemd op als je in de wachtkamer van een ziekenhuis zit en het wachten veraangenaamd wordt met pianosonates van Mozart. Of wanneer je met een Japanner meerijdt en het wijsje dat hij neuriet niet anders is dan de *Moldau* van Smetana.

In Kyoto is de maand april vol festivals. Je moet hierbij niet denken aan zo iets als het Holland Festival, dat ondanks alle goede bedoelingen toch meer iets voor de happy few is,

maar aan echte volksfeesten. Het is - Couperus zei het al - april en de tijd van de kersebloesems. De peregomen hebben al gebloeid en de prunussen zijn in volle toi, maar niets van dat alles is vergelijkbaar met de emotie, die de komst van de kersebloesems bij het Japanse volk teweegbrengt. In alle kranten staat het nieuws van het kersebloesemfront aangegeven. Op welk tijdstip ze bloeien en waar. Japan is een langgerekt eilandenrijk en de klimaatverschillen zijn aanzienlijk. Doordat het ook nog erg bergachtig is, kunnen zich in één en dezelfde streek nog grote verschillen voordoen. Het sein van de bloei wordt gegeven als de bomen in een bepaalde tuin in bloei staan, ongeacht of dit voor de hele streek geldt of niet.

We logeren in Kyoto en gaan met onze gastheer en gastvrouw mee naar het Naruyama-park. Het is vroeg in de avond en het terrein is vol feestgangers, mannen, vrouwen en kinderen. Ze lopen rond, staan stil, maken foto's. Hele families zitten op de grond op uitgespreide matten, er wordt geschanst, sake en bier vloeien rijkelijk. Hier zingen jongelui handenklappend vrolijke liedjes, daar dansen een stel heupwiegende vrouwen, nee, het zijn geen Japansen, het zijn Koreaansen. De bloesems zijn op hun mooist, er branden fakkels waarvan het vuur in de wind als een vlag wappert. 'Ein Freudenfeuer,' noemt een sporadische Duitse toerist dat, al heb ik meer het idee dat de vuren dienen om ons in dit frisse klimaat te verwarmen. Er zijn in het park enkele bomen die qua hoogte en omvang ver uitsteken boven het gemiddelde. Door een kunstig latwerk van bamboe en hout ondersteund spreiden ze hun takken als zijn zij de ware koninginnen van het park. In vroegere tijden hebben de houtsneden-kunstenaars ze al vereeuwigd, ze zijn door de dichters bezongen, vanavond zijn de fotografen aan de beurt. Dit is een soort kermis, de geïmproviseerde restaurants doen goede zaken, de baas van een minicircus toont het publiek zijn gedresseerde hondjes, handlezers, allemaal opvallend dikke vrouwen, hebben het druk, er is een schiettent voor boog-

schutters. Maar de hoofdzaak is de sfeer, het ontspannen samenzijn van duizenden mensen in een prachtige, feestelijke omgeving, waarbij het ietwat krampachtige, dat het Japanse gedragspatroon eigen is, verdwenen is. De symbolische gelijkenis van de snel verwaaiende kersebloesems met het snel wegvliedende leven is overbekend. Een memento mori, al zou je, als je de vrolijke menigte bekijkt, niet denken dat ze daar lang bij stilstaat.

Dat was anders toen ik een tempel buiten Kyoto bezocht. Ik was een paar halten te vroeg uit de bus gestapt en wandelde dus daarheen. In deze buurt waren de kersebloesems nog niet in bloei, maar al lopend kwam ik bij een beschut plekje waar dat wel het geval was. Een paar oudere mensen zaten op bankjes in stille aandacht en bewondering. Ik ging ook zitten; haast had ik niet, de regen was opgehouden, de zon begon door te komen. Als de Japanners ongestraft zoveel van het Westen mogen overnemen, waarom mag ik dan niet op mijn beurt hen imiteren. Hier schreef ik zowaar de enige haiku, die ik op mijn reis heb gemaakt.

Straks niet meer zwerven.
Tussen duizend jaar en nu
de kersebloesems.

Hoe zijn de Japanners bij zo'n bezoek aan de tempels en tempeltuinen gekleed? Gewoon, westers, de vrouwen met oneindig meer variatie in hun kleding dan de mannen. Een enkele keer zie je wat vrouwen in kleurige kimono's rondlopen, maar dat blijft een uitzondering. Het kan zijn dat ze van een bruiloft komen. In de huwelijksaankondiging wordt meestal vermeld in welke stijl het huwelijk zal worden voltrokken, op zijn Japans of gewoon westers. Op zijn Japans betekent dat de bruid in kimono met gouden schoentjes en zware pruik zal verschijnen en dat de vrouwelijke gasten eveneens in kimono behoren te komen. De pruik zullen ze wel achterwege laten,

de traditionele haardracht stamt nog uit de tijd van het lange tot de billen reikende haar. Vaak ook wordt het huwelijksceremonieel op zijn westers herhaald. Het een vloeit in het ander over. Japanners zijn op dit gebied niet erg dogmatisch. Dat blijkt ook uit de weinig scherpe scheiding in de praktijk tussen boeddhisme en shintoïsme, in oorsprong en wezen toch twee verschillende godsdiensten. In bijna elke boeddhistische tempel staat wel een Shinto-altaar en omgekeerd.

Mijn gastvrouw vertelde me dat ze eerst in een protestantse kerk was getrouwd en daarna pas volgens het Shinto-ritueel. Waarom? Om de doodeenvoudige reden dat haar boezemvriendin een lidmaat van die kerk was en ze haar vriendin een plezier wilde doen. 'Wij Japanners zijn flexibel,' zegt ze, en ik geloof dat ze daarmee de juiste verklaring heeft gegeven voor het fenomeen van de tweezijdigheid, die het moderne Japan kenmerkt.

Daarbij moet ik wel aantekenen dat, wanneer ik het over het westerse gezicht van Japan heb, het vooral Amerika is dat zijn invloed doet gelden. De rode Coca-Cola-automaten zijn niet meer uit het landschap weg te denken, tot in de tempeltuinen zijn ze doorgedrongen. Sommige staan om de een of andere reden onder een rood afdakje met de tekst: *Keep Japan beautiful*. Ook dat nog.

Van Europa merk je op het populaire vlak aanzienlijk minder. Europese kwaliteitsartikelen hebben hier meer de betekenis van statussymbool. Japanners geven elkaar bij allerlei gelegenheden vrij kostbare geschenken. Neem bijvoorbeeld een huwelijk. Het bruidspaar ontvangt als geschenk vaak een geldbedrag, vanzelfsprekend verpakt in daartoe bestemd kunstig gevouwen papier. De binnengekomen bedragen worden allemaal nauwkeurig genoteerd, want binnen een week of zes moeten de milde gevers van het bruidspaar een geschenk ontvangen, ongeveer ter waarde van een derde van hun gift. Of ze het geschenk kunnen gebruiken of niet, hoofdzaak is dat ze de waarde eraan

af kunnen zien. Ik heb weinig verstand van handel, maar als ik een zaak in Japan zou beginnen, dan zou het zijn in relatiegeschenken uit West-Europa, zo mooi mogelijk verpakt, waarbij de hoogte van de prijs van ondergeschikt belang is. Niet dat Europa, of anders gezegd de eeg, hier onzichtbaar is. Midden in het ultramoderne zakencentrum van Kobe staat op een plein een hoog naaldachtig beeld van de Italiaanse beeldhouwer Cosimo Carlucci, dat volgens de plaquette *Structure of Light* heet. Het is nog afkomstig van de Expo, die in 1970 in Japan werd gehouden. Op een bank er vlak onder ligt een armoedig geklede, ongeschoren man met een zak onder zijn hoofd languit te slapen. Bedelaars tref je in dit goed geordende land niet aan. Hier zie ik voor het eerst iemand die je een 'clochard' zou kunnen noemen. Het omhoogstrevende symbool van de Europese Gemeenschap verstoort zijn rust niet.

5

De een komt op een idee voor een reis door het kijken naar een documentaire, de ander door het lezen van een boek. Bij mij was het laatste het geval. Nadat ik een stuk of vijftig bladzijden in *Japanese Pilgrimage* van Olivier Stader had gelezen, wist ik het al. Nu moet ik er eerlijk bij zeggen dat ik al jaren het plan koesterde om naar Japan te gaan, maar meer dan een vaag voornemen was het niet. Welk van de vier grote eilanden, die samen het hoofdbestanddeel van Japan uitmaken, ik wilde gaan bezoeken liet ik in het midden, het deed er eigenlijk niet zo heel veel toe.

Het werd Shikoku, het kleinste van de vier, toch nog groot genoeg voor een voettocht van twee maanden. Die zouden zeker nodig zijn als ik de pelgrimstocht naar de 88 tempels te voet zou afleggen, een tocht die Statler een paar keer heeft gemaakt en waarvan hij in zijn boek verslag doet. Shikoku trok me om meer redenen aan. Het is een eiland dat niet

op de toeristenroute ligt, de reisbureaus doen net alsof ze er nooit van hebben gehoord. Een kaartje met de plaatsnamen in Romeinse letters is nergens te bemachtigen. Dat het de geëigende plaats is voor een pelgrimstocht weten ze je allemaal wel te vertellen, maar hoe, wat en waar, ho maar.

We besloten met de ferry vanuit Kobe naar Takematsu te gaan. Haast hadden we niet. Een boottocht van een kleine vijf uur is een plezierige onderneming en het gaf ons de gelegenheid om al was het maar een glimp van de Inland Sea, die in Japan steevast met de Middellandse Zee wordt vergeleken, te bewonderen. Natuurlijk hadden we niet op zoveel regen en mist gerekend, dat ons elk uitzicht ontnomen werd. Een beschrijving van deze zee met zijn honderden grote en kleine eilanden kan ik dus niet uit eigen ervaring geven. Wel heb ik me laten verzekeren dat een boottrip over deze zee tegenwoordig bij pas gehuwden erg in trek is. Weliswaar niet zo populair als de huwelijksreizen in groepsverband naar Hawaï of Guam, die door de reisbureaus worden georganiseerd, maar dat is een kwestie van smaak. En de Japanner schijnt nog altijd aan het reizen in groepen de voorkeur te geven boven het individueel erop uittrekken. Dat geldt eveneens voor de georganiseerde sex-reizen naar Korea en Thailand, waartegen overigens in die landen protesten zijn gerezen. Ook op dat gebied heeft Japan twee gezichten, verfijnd en vulgair.

De pelgrimstocht op Shikoku beslaat 88 tempels, die allemaal een nummer dragen. Het is nergens voor nodig bij tempel 1 te beginnen, de route voert over het hele eiland. Waar het op aankomt is het volvoeren van de tocht. Het is als bij een cirkel, er is geen bepaald begin- of eindpunt. Vlak bij Takematsu, een prettige, middelgrote stad, was tempel 84 gelegen. Al meteen bleek me dat ik het beeld van grote groepen te voet rondtrekkende pelgrims uit mijn hoofd kon zetten. De bezoekers van de tempel kwamen per bus, taxi of met eigen vervoer, voor degenen die tegen een klim van een paar honderd meter

opzagen was er een kabelbaantje. Bergpaden, die wij op goed geluk probeerden, bleken te dicht begroeid om er doorheen te komen. Blijkbaar waren ze al sedert jaren in onbruik geraakt. Na heel veel vragen vonden we toch de weg die ons erheen leidde. Van een gewijde stemming was er geen sprake. De bezoekers liepen haastig van de parkeerplaats, waar het krioelde van de bussen, naar de tempel, trokken aan een touw om de bel te luiden, wierpen wat kleine muntstukken in de offerkist, klaptten twee keer in de handen, maakten een buiging, en daarmee uit. Slechts een enkele persoon zag ik vol aandacht in gebed verzonken en dat was dan meestal bij een van de kleine altaren of beelden die zich op het terrein bevonden. Restaurants serveerden dampende noodle-soep, aan bier en sake was er geen gebrek, het geheel had meer van een uitbundige picknick dan van iets anders. De pelgrims ontbraken.

Niets is prettiger dan een drukke, rumoerige plek te kunnen verlaten en je dan binnen een paar minuten in een mooie, rustige omgeving te bevinden. Tempel 84 maakte deel uit van een beschermd natuurgebied, een nationaal park, met vergezichten op de stad en de zee. Veel wandelaars ben ik er niet tegengekomen. Het kan zijn dat de Japanners, die van oudsher de bergen vereerden en in de laagvlakten bleven wonen, niet gesteld zijn op wandelingen in de bergen. Het valt trouwens op dat de bergen vrijwel overal weelderig begroeid zijn, van erosie is geen sprake. Het lijkt er zelfs op dat de zo efficiënte Japanners aan intensieve bebouwing van het bergareaal, dat toch driekwart van het land beslaat, nauwelijks zijn toegekomen. Vol ontzag blijf je kijken naar de kolossale boomstammen, waarmee sommige tempels en toegangspoorten zijn opgebouwd. Die zijn van heinde en verre over water en land erheen gebracht; vrijwel het hele land moet daaraan hebben bijgedragen.

De jeugdherberg, waar we in Takematsu onze toevlucht hadden gezocht, was niet onze gelukkigste keus. Doordat de yen ten opzichte van de dollar in drie maanden tijds dertig

procent omhoog was gegaan en ik met in dollars uitgedrukte traveller cheques reisde, moest ik wel op mijn logies zoveel mogelijk bezuinigen. Maar toch, een logement dat van 9 uur 's morgens tot 6 uur 's middags sluit en de gast gedurende die lange ruk niet binnenlaat, heeft, vooral als het regent, wel zijn bezwaren.

Tot mijn verbazing was het er niet vol, en de paar jeugdige mensen die er verbleven waren alleraardigst. Zo was er een jonge vrouw die een fietstocht rondom de vier grote eilanden van Japan maakte. De fietstocht zou een paar maanden duren en ze had om dat te kunnen doen ontslag genomen van haar werk. Dat viel me trouwens op bij jeugdige mensen. Een groot aantal van hen wijkt af van het geijkte patroon om zich als workaholics te gedragen. We hadden het over de wet die zojuist door het Huis van Afgevaardigden was aangenomen, betreffende de gelijke kansen van man en vrouw in het arbeidsproces. Mijn zegsvrouw deed er nogal sceptisch over. Het kon ook betekenen dat van de vrouw een even groot aantal werkuren verwacht werd als van de man en dat zou voor een vrouw met kinderen onoverkomelijke moeilijkheden opleveren. Bovendien ontbrak aan de wet het belangrijkste element: de sanctie op het niet nakomen ervan. Ze verwachtte dat de toepassing van de wet in de verschillende bedrijven niet eensluidend zou zijn. In de naaste toekomst zal moeten blijken of de financiële onderwaardering van vrouwenarbeid tot het verleden behoort en of de promotiekansen van vrouwen werkelijk groter zijn geworden.

Ik vertelde haar hoe het mij was opgevallen dat de vrouw op straat niet langer - zoals veertig jaar geleden - achter de man aanliep, terwijl het nu heel gewoon is als jongens en meisjes hand in hand lopen. Zij van haar kant vertelt me dat veel bedrijven het salaris van de man niet aan hem, maar aan de vrouw uitbetalen. De man krijgt dan van de vrouw geld voor zijn uitjes. Hoe het ook zij, al zie je de mannen na het

werk in grote of kleine groepen samen eten en drinken, toch valt het op dat op zondag of tijdens de vele festivals hele families er gezamenlijk op uittrekken.

Ik had het al eerder over de tuinen, maar nu Takematsu ter sprake is gekomen kan ik niet nalaten om even te wijzen op een van de mooiste wandelparken van Japan, het Ritsurinpark. Honderd jaar hebben de feodale heersers erover gedaan om dit park met zijn lanen, bruggen, vijvers, rotspartijen en theepaviljoens tot een verrukkelijk geheel te maken. Het is bepaald niet een brok ongerepte natuur, integendeel, het is een kunstwerk, een herschepping van de natuur, het ruige, wilde, ongerepte moet je hier niet zoeken. Er is doelbewust een op esthetische en filosofische principes berustende ordening aangebracht, maar zodanig dat het gekunstelde niet gekunsteld aandoet. Van de kastelen van de eens machtigen is niet veel meer over, de tuinen vormen hun nalatenschap. Gans anders is een kleiner parkje in het hart van de stad. Hier heel veel bloemen, ook tulpen, en een groot aantal moderne beeldhouwwerken. De kinderspeelplaats is een verrassing, vindingrijk en vol kleur.

We besluiten om toch maar bij tempel 1 te beginnen. Onze bedoeling is niet om de pelgrimstocht te ondernemen, maar om een klein deel van de route te voet af te leggen en de sfeer ervan te proeven. In het winkeltje van tempel 1 treffen we inderdaad de eerste pelgrims aan. Hier voorzien ze zich van de witte katoenen kleren, de wijde hoed van stro - net een omgekeerde kom - en de stok die bij de uitrusting hoort. Het valt me op dat de meeste pelgrims per bus of per taxi arriveren, maar ja, een voettocht van twee maanden kunnen maar weinigen zich veroorloven. De stok is het attribuut bij uitstek voor een moeizame, over de bergen voerende tocht. Nu verkrijgt ze een meer symbolische functie en elke avond zal de pelgrim het stof aan de onderkant ervan afwassen, alsof het om de strooien sandalen van Kobo Daishi zelf gaat.

Genoeg over de uiterlijkheden van deze route. Wat voert de mensen hierheen, wat is de betekenis van deze tocht? Om dat te vatten moeten we teruggaan naar Kobo Daishi (774-836), een priester die met het stichten van de Shingon-sekte zijn leven wijdde aan het verbreiden van het boeddhisme in Japan. Hij was daarenboven een geleerde, een beeldhouwer, een calligraaf, een bouwpastoor. De fonetische schrijfwijze van het Japans, dat zich hierdoor vrij van het Chinees kon ontwikkelen, wordt aan hem toegeschreven.

De hofkringen vonden in het uit China geïmporteerde boeddhisme een machtig middel om Japan rondom het centrale gezag van de keizer te verenigen. De priesters beschouwden zich als steunpilaren van de adel en legden de nadruk op een uitgebreid ceremonieel. Dit sprak Kobo Daishi niet aan, hij trok zich terug, stichtte een klooster op de berg Koya en zwierf als pelgrim door Shikoku. Hij verenigde in zich twee werelden, die van ascetisme en meditatie in de bergen en die van dienstverlening in de vlakten, waar het gewone volk woonde en zwoegde. Zijn voorbeeld werd door talrijke 'holy men', lekenpriesters, nagevolgd, die naast een spirituele taak de mensen aanzetten tot het bouwen van wegen, bruggen, dijken en badhuizen.

Het boeddhisme berust op een strenge, men zegt zelfs pessimistische filosofie. De verlichting die hier op aarde in dit leven is te bereiken, is slechts voor enkelen weggelegd. De anderen wordt een voortdurende terugkeer, in welke vorm dan ook, met daaraan gepaard lijden in het vooruitzicht gesteld. Dat was niet bepaald een leer die de 'holy men' erg ter harte ging. Ze voelden zich meer aangetrokken tot die van het Zuivere Land, het paradijs van Amida, waar men na de dood kon worden opgenomen. Leerde het oorspronkelijke boeddhisme dat een ieder, door eigen daden, zelf zijn heil moest bereiden, nu werd het mogelijk alleen al door het geloof in Amida straks het hemelse land te betreden. Overal in Japan kan men zien

hoe de verschillende sekten en stromingen op elkaar hebben ingewerkt. Bij de pelgrims is er van enig onderscheid niets te merken. Sektarisch is Japan allerminst.

We lopen in den beginne langs de kust over kilometerslange geasfalteerde wegen met een tamelijk druk verkeer. Ik kan me levendig voorstellen waarom de pelgrims - onder wie veel oudere mannen en vrouwen - de hele tocht niet te voet afleggen, want dit is bepaald niet opbeurend. Een oude dame komt naar me toe, omhelst me en spreekt de heilwens uit die voor de pelgrims de essentie van hun tocht uitmaakt: 'Namu Daishi Henjo Kongo,' zo iets als Ere zij Kobo Daishi, de grote leraar, die licht aan allen brengt.

Als we, al lopende, vragen naar een tempel die we maar niet kunnen vinden, krijgen we, behalve het antwoord, blikjes frisdrank en zoetigheid aangeboden. Het is een goed gebruik om de pelgrims kleine giften aan te bieden en zodoende deel te hebben aan hun tocht. Wij zijn geen pelgrims, maar doodeenvoudige wandelaars, die slechts een klein deel van de route willen afleggen, en toch. Wie zich de moeite getroost om van tempel naar tempel te lopen, verdient ook een gift. Hoelang is het geleden dat ik in mijn studententijd de Vierdaagse meeliep? Ook toen kreeg ik langs de weg frisdrank en vruchten aangeboden. Toen liep ik in het uniform van Pro Patria, de Leidse studenten-burgerwacht, met een geweer op mijn schouder en met een trotse, witte pluim op mijn sjako. Vijftig jaar later wandel ik nog steeds. Weliswaar zonder geweer en aanzienlijk minder trots. Voor de pelgrims is het de meest natuurlijke zaak dat Kobo Daishi hen op hun tocht vergezelt. 'Wij tweeën, samen pelgrims', luidt de inscriptie op hun stok. Ik ben, wat mij betreft, daar niet zo zeker van. Toch doet het me goed, als ik een vrouw voor een verweerd beeld van hem, dat door een vereerder(ster) is opgesierd met een rood mutsje en een dito slabbetje, aandachtig zie stilstaan en buigen.

Ik vermoed niet dat ik nog eens een reis naar Japan zal

maken. Wel heb ik bij een tempel een enorme, hoge, duizendjarige boom aangeraakt. Waarom? Omdat, naar men mij verzekerde, die aanraking een lang leven meebrengt. Het onderste deel van de stam was als gepolijst, zoveel handen waren erlangs gegleden. En in de tuin van een andere tempel heb ik het water, dat Kannon, de godheid van de genade, uitgiet, over mijn handen laten vloeien, hetgeen ook alweer een lang leven in het vooruitzicht stelt. Ik zeg nou wel dat ik het allemaal als speelse handelingen beschouwde, van niet groter gewicht dan het kopen van een lot in de staatsloterij. Maar waar houdt het spel op en begint de ernst?

Verantwoording

De in dit boek opgenomen verhalen verschenen eerder (soms onder een andere titel en in een licht afwijkende versie) in *Trouw* ('Een vergeten hoofdstuk', 'In memoriam Jan Voorhoeve' en 'Japan revisited'), *Maatstaf* ('Pengel', 'Bezoekers', 'Waarom? Daarom', 'Trefossa en zijn 19 gedichten' en 'Helman in ballingschap'), *De Nieuwe West-Indische Gids* ('In memoriam Wim Salm'), *NRC Handelsblad* ('In memoriam Cola Debrot'), *Het Parool* ('Cambodja', 'India' en 'Nepal') en *De Volkskrant* ('Karma', 'Einstein', 'Art Deco' en 'Synthese').

Enkele passages werden eerder opgenomen in 'Oost en West en Nederland - episodes uit het leven van Hugo Pos, opgetekend door Jos de Roo'.